

Біла ніч
Андрій Анатолійович Кокотюха

Максим Коломієць на псевдо Східняк – командир невловного летючого відділу УПА, який не дає спокою окупаційній Червоній армії на Волині. Через особливу тактику складається враження, що відділ Східняка діє в кількох місцях одночасно. Майор НКВД Полинін має особистий рахунок до Коломійця, бо вважає його зрадником. Тому до відділу Східняка засилають агента із завданням знищити командира. І це – у час, коли повстанський рух змінює тактику боротьби... Чи залишиться Коломієць живим?

Обережно! Ненормативна лексика!

Андрій Кокотюха

Біла ніч

© Кокотюха А., 2017

© BelkaStrelka / Роман Пашковський, фото на обкладинці, 2017

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2017

© Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2017

Консультант і автор передмови Пагір'я Олександр Михайлович, кандидат історичних наук

Обережно! Ненормативна лексика!

Під покровом таємної війни

Роман «Біла ніч» – заключний твір трилогії відомого українського письменника Андрія Кокотюхи, присвяченої повстанському рухові на Волині в роки Другої світової війни. Головний герой – Максим Коломієць на псевдо

Східняк – родом з Полтавщини, колишній радянський міліціонер і диверсант, став легендарним командиром УПА. Події розгортаються навесні 1945 року, коли українські партизани внаслідок силового тиску з боку радянської імперії переходять до тактики дії малих груп, продовжуючи завдавати відчутних ударів ворогові.

Нові господарі краю не викликають довіри в місцевого населення, яке, попри репресії, масово підтримує повстанців. Та все ж радянським спецслужбам вдається не лише проникнути в середовище українського підпілля, а й плановірно знищувати мережу повстанців. А розроблена місцевим органом НКВС операція «Біла ніч» має на меті обезголовити повстанський рух. Однак на заваді цим планам стає хорунжий Східняк, який розкриває задум ворога та завдає удар на випередження.

І хоч це художній твір, автор достовірно відтворює атмосферу «визволеного» Луцька, розкриває «робочу кухню» радянських органів держбезпеки з їхніми оперативними комбінаціями та агентурними провокаціями, занурює читача в бурхливе й повне небезпек життя українського повстанця в умовах нової радянської дійсності, урешті, розгортає широке тло подій завершального етапу війни. Сюжетні лінії побудовані таким чином, щоб краще розкрити історичні прототипи головних героїв, їхні переконання та мотивації, життєві стратегії, відтворити історичний контекст подій. Це дає можливість читачеві позбутися багатьох стереотипів, що засновані на радянських міфах про Другу світову війну, зокрема про «українсько-німецьких націоналістів» та радянських «визволителів», і головним чином – сприйняти історію в усій її складності й багатоманітності без бінарного поділу на своїх і чужих.

Ретельно опрацьовуючи історичний матеріал, Андрій Кокотюха майстерно підходить до конструювання образів Максима Коломійця (Східняка), майора НКВС Федора Полинїна та його дружини Клавдії, капітанів Нечаєва та Орлова, дезертира Мирона Чотаря, агентів Степана Цвяшка та Михайла Голяка, підпільної зв'язкової Марти Голоднюк, хорунжого Остапа (Червоного), чотового Довбуша, повстанців Грака й Тихого. А непоодинокі екскурси в минуле та жваві діалоги сприяють їхньому психологічно глибокому розкриттю.

Образ Максима Коломійця – не випадковий. Він покликаний, з одного боку, зруйнувати стереотип про обмежений регіональний, західноукраїнський характер повстанського руху через представлення фактів участі в ньому вихідців з Великої України (за підрахунками дослідників, 10 % особового складу УПА становили уродженці Наддніпрянщини), а з іншого – показати, що системі могли кинути виклик навіть її донедавна вірні захисники. Саме знання функціонування радянської каральної системи дає змогу Східнякові розгадати більшість хитромудрих комбінацій ворога.

Водночас доволі типовими в романі є образи оперативних співробітників НКВС, відряджених в Західну Україну для боротьби із «залишками націоналістичних банд». Відтворення умов їхньої роботи, побуту у «визволених» містах і комунікації з місцевим населенням становить вагомий частину твору. Незнання місцевої специфіки, насильницьке насадження радянських порядків, жорстокість і брутальність у поводженні, тотальна підозра у співпраці з німцями та підпіллям, а звідси бажання помститися «за нелюбов» до радянської влади, – усе це характеризувало атмосферу, що

панувала в багатьох «визволених» містах, селах і містечках Західної України. Як наслідок, більшість жителів краю схильні були сприймати другий прихід советів за окупацію, а повстанців – як єдину легітимну владу. Навіть ті, хто впродовж війни виступав у ролі стороннього спостерігача й прагнув зберігати умовний нейтралітет, шукали тепер у лавах УПА прихисток від радянських переслідувань.

В умовах загострення протистояння між радянським режимом і підпіллям за контроль над регіоном мирне населення фактично опинилося поміж двох вогнів, адже кожна зі сторін намагалася використовувати його як ресурс для досягнення своїх стратегічних цілей. Особливо це проявлялося в ході «таємних війн», коли місцеві жителі змушені були відігравати роль інформаторів та агентів.

Загалом роман приковує увагу читача своїм гострим сюжетом, детективним характером оповіді, яскравими персонажами, які тримають напругу протягом всього читання. Усе це засвідчує необхідність екранізації цього твору, як і решти частин трилогії. Зважаючи на поступове витіснення російської телевізійної та кінопродукції з українського ринку, поява фільму чи серіалу на основі сюжету трилогії може заповнити прогалину в жанрі українського пригодницького кіно – екшену.

Олександр Пагіря,

кандидат історичних наук

Біла ніч

Частина перша

Мобілізація

25 березня – 2 квітня 1945 року

Після трагедії, яку перенесла Росія, захищаючи себе від німецької агресії, і після тих зусиль, яких Росія доклала для визволення Польщі, претензії росіян на Львів і лінію Керзона^[1 – Умовна демаркаційна лінія, запропонована міністром закордонних справ Великої Британії Джорджем Керзоном під час польсько-радянської війни 1920–1921 років як можливий кордон між більшовицькою Росією і щойно відновленою Другою Річчю Посполитою. Остаточна затверджена в статусі кордону між СРСР та Польщею в серпні 1945 року. (Тут і далі прим. авт.)] базуються не на силі, а на праві.

З виступу Вінстона Черчилля на засіданні керівників урядів; Ялта, 6 лютого 1945 року

Піднести до максимального рівня антибільшовицькі настрої в польському середовищі і дати поштовх до активізації безкомпромісної революційної боротьби проти Москви та її варшавської агентури в найширших розмірах.

З роботи Василя Галаси «Рейди і політично-пропагандивна робота серед польського населення»; 1945 рік

Зав. відділу агітації і пропаганди РК КП(б)У каже, що коли поїдеш у село проводити роботу, то зрідка де тебе нагодують, а потрібно приставляти пістолет до лоба, тоді будеш ситий.

Із заяви голови Тернопільського райвиконкому А. Романчук на адресу завідувача відділу кадрів ЦК КП(б)У; 16 березня 1945 року

1

Волинь, район Турійська

Учора вони нарвалися на засідку.

Їх брали в кільце, вирватися вдалося дивом і з великими, як для відділу, втратами.

Уже потім, коли нарешті відірвалися, хорунжий Максим Коломієць дійшов висновку: зрада була раніше.

Ще тоді, коли його відділ дістав завдання визволити мобілізованих.

Українців, яких по радіо та в газетах тепер голосно іменували визволеними, почали брати до Червоної армії майже відразу по тому, як вона повернулася на Західну Україну[2 - Лютий - березень 1944 року.]. Під кінець минулого року радянські війська оголосили про звільнення України та інших загарбаних німцями союзних республік. Далі, як щодня говорили з репродукторів, переможна армія пішла через Польщу на Берлін. Але придатних для служби чоловіків гребли до війська, навіть попри обіцянки скорого розгрому Німеччини. Більше того: невдовзі по Різдві почалася велика операція, яку назвали блокадою. Мети в НКВС не приховували: оточити великі лісові масиви, заблокувати села, унеможливити пересування повстанських загонів і відділів з місця на місце. Їм відрізали доступ до продовольства й інших ресурсів.

Так досвідчені мисливці обкладають вовків прапорцями.

Місцеві агітатори заявляли: люди, змучені німецькою окупацією, прагнуть відновлення законної влади й миру. Лише бандитські формування, як називали в газетах і листівках повстанські відділи, далі чинять збройний

опір, тероризують мирне населення. І, що найбільше тішило Коломійця, хочуть повернути назад гітлерівців, адже є їхніми посіпаками й служками.

Звісно, тішитися насправді не було з чого. Тут радше просилася сумна посмішка, адже Максим чудово знав, якого горя завдали німці. Не меншого, ніж поляки, і в природі взаємних воєн між ними й тутешніми українцями він нарешті остаточно розібрався. Хоч коли потрапив до повстанської армії вперше, майже два роки тому, протиріччя заганяли його в глухий кут.

Навіть якось замалим не коштували життя...

...Хорунжим він став зовсім недавно, коли прийняв сотню після загибелі командира Терена в урочищі Вовчак. Сам Коломієць назвав себе Східняком, і не поміняв псевдо й дотепер. Це суперечило повстанським звичаям, які вимагали змінювати позивні. Проте псевдо найкраще говорило, ким він насправді є.

Максим народився під Харковом, дитинство припало на дві війни й одну революцію, він утратив батька, який служив у Запорізькому піхотному полку й загинув під Люботином. Маму потім забрали з дому, вона не повернулася, і восьмирічний хлопчик не розумів, що відбувалося. Удома не було чого їсти, він подався світ за очі, і згодом на вокзалі в Полтаві завошивленого пацана підібрав міліціонер, визначивши тим самим Максимову долю.

Юнаком, щиро повіривши гаслам нової, остаточно переможної влади, записався в піонери. Щось почав розуміти, коли пішла хвиля гучних викриттів і газети й радіо переконували: країною котиться велика змова й зрада. Тут допомогла дружина Оксана, чий батько воював у Петлюри, і коли вона розкрила чоловікові цю таємницю, той і собі згадав, чийого роду. Тож обоє вирішили поки зачатися, і Коломійцеві вдалося: служив у миргородському карному розшуку, займався переважно кримінальниками й був на своєму місці, тож смертельною хвилиною не накрило. Ніби обійшлося, та раптом прийшла біда: Марусю, молодшу сестру його дружини, заарештували.

Доклався до того Матвій Романенко, новий начальник Коломійця.

Уже воюючи в повстанській армії та маючи ранг, відповідний до свого міліцейського звання лейтенанта, Максим озирався назад і визнавав: тоді не вважав Романенка за ворога, – а лише дурнем і кар'єристом, який своїми безвідповідальними й непередуманими діями шкодить радянській владі. І більше, Коломієць розходився в поглядах із дружиною, бо та не бачила в більшовиках нічого доброго, натомість сам він думав – ідея гарна, от тільки виконавці на місцях погано її втілюють. Саме вони є ворогами народу, і про це Максим якось навіть щиро поривався писати самому Сталіну.

Дружина переконала не робити дурниць.

Коломієць вирішив убити Романенка.

Оперативну комбінацію розробив сам, розіграли з Оксаною як по нотах: приревнував жінку до начальника, напився й застрелив. П'ять років таборів, стаття суто кримінальна, потім вийде й знайде спосіб зійтися з

Оксаною – таку мали задумку. Ніхто нічого не запідозрить, бо всяке трапляється в житті.

Війни вони не передбачили.

І загибелі Оксани під бомбами.

А потім колишнього миргородського міліціонера заслали разом із диверсійною групою сюди, у волинські ліси. Максим потрапив у полон до упівців, досить швидко й остаточно переконався в тому, що радянська влада – чужа й ворожа, узяв автомат і повернув його проти тих, кому присягнув служити. Без жодних докорів сумління та жалю[3 – Докладніше про це – у першій частині трилогії, романі «Чорний ліс».]

Справді, той, кого назвали Східняком, зовсім не знав тутешньої специфіки взаємин із поляками, які подавалися радянською пропагандою союзниками в боротьбі з Гітлером. Це потім йому пояснили: поляки не менше тероризували українське населення, ніж німці й червоні. Вони мали претензії на територію й за будь-яку ціну намагалися встановити якнайширший контроль, тож сутички між Армією Крайовою та повстанцями були навіть запеклішими, ніж із німецькими й радянськими військами.

І це Коломієць прийняв для себе.

Аж поки Червона армія не зайшла на Захід України. Після чого поляки, як колись сам Максим, потроху прозрівали. Хай не до всіх, але приходило розуміння: підтримавши більшовиків і повіривши обіцянкам, спіймали облизня. Або ось-ось зловлять.

Головний провід, відчувши зміну настроїв, швидко вирішив використати їх на свою користь.

Так почалися перші, хай і обережні, спроби переговорів із польськими частинами, аби знайти союзника й спільно боротися з єдиним ворогом.

Коломієць як командир бойової одиниці знав лише те, що треба безпосередньо для виконання військового завдання. І досить приблизно уявляв глобальні процеси, які відбуваються за межами лісів. Інформацію для роздумів брав хіба з газет і листівок, створених референтурою пропаганди. Але як офіцер, котрий без перерви воєнне майже два роки, міг зібрати докупи різні факти, щоб зрозуміти загальну картину.

Факти ж утішали мало. Від початку року на лісову армію кинули як регулярні військові частини, спеціально зняті з фронту, так і війська НКВС, разом із конвойними та прикордонними. Крім того, формувалися окремі винищувальні батальйони. Картина складалася зі свідчень, які отримували, а часто – вибивали в полонених.

Червоні блокували цілі райони, відрізаючи повстанські сотні одна від одної. Селян залякували, щоб навіть не думали давати притулок лісовим хлопцям, годувати їх і взагалі хоч якось допомагати. Порушників показово страчували, та більшу частину все ж судили й відправляли по етапу за Урал, у Сибір чи казахські степи. На їхнє місце сотнями їхали російські

спеціалісти, і організаторам розпущених не так давно колгоспів легко віддавали житла страчених та засуджених.

Умови для продовження боротьби ставали дедалі більш неможливі. Через те переговорні процеси з польською армією або затягувалися, або зупинялися. Свою роль відіграла й мобілізація – з березня по містах та селах почали масово гребти чоловіків до Червоної армії.

Олії у вогонь підливала майже повна відсутність польського опору: поляки записувалися до радянського війська здебільшого охоче, що дозволяло подавати їх як друзів більшовицької влади. Натомість українці переховувалися, як і де могли. Донедавна чоловіки призовного віку з різних причин воліли лишатися в тилу, по можливості тримаючись осторонь воєнних дій та наголошуючи на бажанні мирно працювати. Тепер вони тікали в ліси, поповнюючи повстанське військо.

Коломієць мав кілька нагод посваритися з іншими командирами – ставив під сумнів користь від таких вояків у бою. І в дечому мав рацію. Не поодинокими були випадки, коли новобранці виходили з лісів і складали зброю, кляючи на обіцяну амністію. Спершу вони верталися по домівках, їм навіть давали спокій, та незабаром ставили перед вибором: або співпрацюєш із НКВС, або ідеш під суд як бандитський поплічник.

Вербування часто було успішним.

І зараз, лежачи під розлогим дубом на ще вологій березневій лісовій землі та проводжаючи очима хмарки, гнані вітром над верхівками дерев, хорунжий Східняк подумки доходив висновку: зрадник – один із таких, амністованих.

Хоч нічого дотепер на це не вказувало.

Звали того чоловіка Михайло Голяк.

Кілька днів тому зв'язкова передала Коломійцю грипс, де писалося: до села Мокрець звозять з району молодих хлопаків, котрим виповнилося вісімнадцять. Шерстили всі можливі джерела реєстрації людей, знаходячи рекрутів також на віддалених хуторах. Збирали всіх відловлених у будівлі цукрового заводу, який розорили ще в перші дні війни. Власником був поляк, і щойно він утік під стрімким наступом червоних, як селяни спершу розграбували, а потім запалили власність гнобителя. Дощенту не згоріло, загасили більш прагматичні члени громади. Та відтоді й усі шість наступних років відновити завод ні в кого не дійшли руки.

Німці один час облаштували там табір для полонених, обнісши периметр колючим дротом. Фронт просунувся глибше на схід, споруда виявилася непридатною для такого використання. Тож одних в'язнів розстріляли, інших – погнали далі. А на дрот знайшлися хазяї: хтось однієї ночі змотав увесь, який міг, і невідомо куди подів. Максим почув усе це від Грака, стрільця свого відділу, – дізнавшись, що йдеться про рідне село, він розказав хорунжому все про ту споруду.

Це стало однією з причин, чому Коломієць не поставив під сумнів повідомлення й не взяв на себе клопіт перевірити інформацію детальніше.

Сам Грак, худий, з великими, трохи виражуватими очима й кумедними вухами, які псували й без того негеройський вигляд вояка, насправді був чоловіком дуже серйозним. До війни вчителював у Володимирі-Волинському, і польська влада вигнала його за підпис під зверненням проти польського осадництва. Тоді полякам по селах надавали більше преференцій, аби брали землі й облаштовували господарства, натомість українське населення утискали, як могли.

Грак устиг навіть посидіти у в'язниці, причому не лише за Пілсудського, але й за Сталіна, коли помінялася влада. Спершу більшовики випустили Грака як жертву буржуазного польського режиму – але за два роки посадили вже вони, бо вчитель стояв на своєму й постійно говорив про національні утиски, але вже з російського боку. Йому дивом удалося уникнути розстрілу в луцькій тюрмі, улаштованого червоними перед самим відступом[4 – 23 червня 1941 року органи НКВС розстріляли більшу частину в'язнів луцької тюрми, облаштованої на території колишнього Окольного замку. Розстрілювати наказали навіть тих, стосовно кого лише розпочали слідчі дії. Страчували переважно «політичних», засуджених за незначні кримінальні злочини напередодні відпустили. Загальна кількість жертв – 2000 осіб.]. Спершу дістав відстрочку – був розподілений у похоронну команду, а потім скористався нагодою, коли тюремники тікали в паніці. На співпрацю з німцями пішов за наказом районного провідника, далі вчителював уже в рідному селі, а коли почалося повстання – пішов у лісову армію.

Його, язикатого та освіченого, забирали в референти пропаганди, та Грак усякий раз відмовлявся: мовляв, бачить себе лише у війську, рядовим стрільцем, більшої користі принести не в змозі. Зрештою від нього відчепилися, і одного разу колишній учитель опинився в загоні Східняка.

На той момент командування вже вирішило розформовувати великі частини, змінюючи тактику. Це робило повстанців мобільнішими, і невелика бойова група могла зібратися за будь-якої потреби. А виконавши задачу, так само швидко розійтися. Коломієць скоро відчув гарний ефект від того, коли дізнавався: місцеве керівництво НКВС кілька разів рапортувало про ліквідацію його відділу, а потім неприємно дивувалося, діставши прочухана. Адже хорунжий знову завдавав удару, тепер уже – в іншому місці.

Ставши за короткий час одним із тих командирів, що їх ворог уважав невловимими, Коломієць, хоч не хоч, але мусив підтримувати власну репутацію. Йому щоразу надходив наказ щодо тієї чи іншої акції, яка мала додаткове значення, бо проводив її Східняк. Чим злостив чекістів, а розлючений ворог – уже маленький здобуток.

Саме тому звільнення насильно мобілізованих мусило стати не лише справою Максима, а й до певної міри показовою акцією. Рятую рекрутів із полону той самий Східняк, фантом, страшний сон усіх начальників НКВС, від районного до обласного. І це, на додачу, дає людям стимул не боятися мобілізації. Опиралися їй, і взагалі – опиратися.

До всього, інформатор, той самий Михайло Голяк, був, за відомостями Коломійця, залегенований. Зброю склав добровільно, доставши на те відповідний наказ Організації. Улаштувавшись писарем у заготівельну контору, довів свою лояльність до влади. Навіть відзначився, виступивши на кількох мітингах, підписавши кілька листів до центрального партійного керівництва в Києві й надрукувавши патетичну замітку в місцевій комуністичній газеті. Водночас передані через зв'язкових відомості Голяка завжди були правдивими й цінними.

Уже коли все скінчилося й відділ Східняка вирвався з пастки, утративши чимало вояків, Максим зрозумів: ті повідомлення не мали великої ваги. Так, дрібниці, які агентові напевне дозволили здавати. А його групу заганяли старанно, обережно, ретельно, зі знанням справи.

...Ім не лишали часу. Двадцять третього березня всіх, кого тримали на занедбаному заводі в Мокреці, збиралися везти до Володимира, на збірний пункт. Звідти – до найближчої залізниці, на Ковель. Там – по вагонах, і вперед, на Захід. Відмова прирівнюється до дезертирства, за таке закони військового часу нічого, окрім розстрілу, не передбачають. Тож Коломієць довго не думав: короткий та стрімкий рейд. Зробити все швидко, не дати очухатися. Якщо рекрутів повезуть вантажівкою, там буде більше охорони. І головний розрахунок – у селі не чекають. Коли вже готуватися до нападу, то лише дорогою.

Не тягнули, зібралися оперативно. На марші не зупинялися, вийшли, щойно сонце сіло, до ранку дісталися місця. Сіріло, та чекати Максим смислу не бачив. Навпаки, досвід свідчив: саме в такий час краще атакувати. Та без розвідки однаково ніяк.

Пішли четверо: Східняк, Грак як тутешній, котрий пройде із заплученими очима, кирпатий коротун, який називався Тихим, та рябий неговіркий Зима. Рухалися в ранковому тумані, немов пливли. Обігнули село, оминувши північну околицю й вийшовши до невисокої мурованої споруди з майже повністю зруйнованою огорожею.

– Тихо, – мовив Максим самими губами, підкріпив наказ жестом і примостився за найближчими кущами, примружившись і дослухаючись до темряви.

Поруч присів Грак, поправивши обтріпану шапку, збивши її на потилицю та відкривши при цьому ліве вухо.

– Отож. Тихо.

– Хіба погано?

– Та хай би чулося щось. А то, друже Східняк, ніби життя нема.

За час, що довелося воювати з Граком, хорунжий зауважив одну його особливість – постійні сумніви. Ні, колишній учитель не сумнівався в загальних, базових принципах боротьби, яку свідомо вів ось уже десять років. Та повсякчас мав сумніви в доцільності тих чи інших дій, сприймаючи все довкола як плетиво таємних знаків, до яких варто дослухатися. Сидячи в засідці, Грак міг бурчати з приводу того, що ворожа

колона затримується, а отже, їх погано поінформували й щось пішло не так. Але варто було ворогу нарешті з'явитися в полі його зору, починав бубоніти під ніс – мовляв, зарано, щось не те, слід бути обережним.

Прикра звичка назавжди прирікала цього сорокарічного чоловіка з вищою освітою бути лише стрільцем і не рости по службі: командиром, здатним оцінювати ситуацію й приймати рішення, Грак не міг бути. Проте кар'єрне зростання в повстанській армії його самого мало приваблювало. А себе він вважав щасливим, бо мав лише своє місце і не претендував на чуже.

Поза тим, воював Грак вправно, і жодного застереження щодо нього Максим не мав. Тим не менше, дивна манера часом дратувала. Зараз був саме той випадок.

– Нам тут гармидер треба? – просичав роздратовано. – Навпаки, друже Грак, усе добре. Не чекають нас. Спокійно все. Зненацька заскочимо. Сам же розумієш наш козир.

– А ти подумай, – уперто правив своє стрілець. – Аби тут чулося якесь життя, можна бути спокійним. Бо отака тиша, – він повів рукою, малюючи невидиме півколо, – навмисне зроблена. Для нас, 'би себе впокоїли.

– Ну тебе в баню.

– І все одно слухай. Дуже гарно так усе складається. Зверни увагу, Східняче.

– На що?

– На те саме. Коли ми останній раз так легко проходили? Червоних завше, мовби кліщів у лісі. Пости й секретри ледь не на кожному кроці. А тут ми ковзнули, мов з крижаної гірки.

– От що ти за один, – Коломієць відмахнувся. – Не може в тебе так бути, аби все було добре.

– А так у житті ніколи не буває.

– Але ж філософ. Як тебе твої учні терпіли?

– Хіба хочуть – мусять.

– Добре, друже Грак, що я в тебе не вчився.

– Хтозна. Раптом погано?

Максим зітхнув, зиркнув на трофейний «командирський» годинник.

– Іншим разом погарикаємось, як часу більше буде. Гайда.

Четвірка вояків обережно, один за одним, подолала відкриту відстань між сховком і рештками стіни, по черзі прослизнувши в пролам. Опинившись на занедбаній території, побачили: забралися з тилу, головний вхід не тут, вікна забиті дошками ззовні.

Ривком опинившись біля стіни, Коломієць знову завмер, прислухаючись.

Жодного руху всередині.

Зима, який став навпроти, легенько підважив дошку знизу.

Піддалася.

І в цей самий час із боку лісу, там, звідки повстанці щойно прийшли, вогкий березневий ранок розрізала навпіл довга автоматна черга.

У Максимовій голові промайнуло – а таки Грак діло говорив, відчуваючи щось із досвіду. Та й сам Східняк мав би чогось навчитися за ці два роки. Але більше не думав, бо з-за рогу будівлі вже вибігали автоматники, стріляючи на ходу. Кулі шматували сіруватий туман на клапті, і пірнути в нього, злитися, розчинитися вже не випадало. Солдати, здавалося, були всюди, виринали з-під землі темно-зеленими привидами, плювалися вогнем, волали, підстьобуючи себе, женучи страхи – боялися лісових, Коломієць добре це знав.

Під лісом уже точився запеклий бій – на те вказували щільність і густота пострілів. Солдати відрізали його групці шлях до відступу, відтісняючи від узлісся, де оборонявся основний загін. Та шанс поки лишався, хай і маленький. Тож Максим не бачив потреби командувати – усі четверо розуміли, як треба діяти, і кинулися врозсип, погнавши навіпростець. Тихий кинув гранату, на кілька секунд загальмувавши погоню, а Зима послав довгу чергу в бік нападників, кладучи кулі віялом.

– Прикрию! – гаркнув Коломієць, перехоплюючи свій автомат.

Не встиг – Зима, тридцятирічний сарненський швець, упав, як стояв, та відразу перекотився, голосно стогнучи. Тихий був за кілька кроків, сіпнувся до товариша зі свого місця – та Східняк налетів, зупинив, загорлав:

– Куди! Назад!

– Біжіть! – Це Зима вже перекрикував свій автомат, б'ючи короткими в зелені постаті, що сунули зусібіч.

Знову рвонуло – гранату жбурнув уже Грак, і Коломієць, зціпивши зуби, помчав, пригинаючись, петляючи і боковим поглядом фіксуючи відступ Тихого. У русі трійця розсипалася в різні боки, мов зайці, тікаючи від мисливців, і тепер кожен мав дбати лише про себе – війна давно навчила тактик виживання.

За Максимовою спиною бахнув одинокий постріл – Зима вже дав собі раду. Попервах Коломієць усякий раз після бою намагався зрозуміти, чому притуплюються людські відчуття, але потім він лише рахував втрати, перестав мучити себе цим, змирившись як із невідворотністю щоденних смертей на війні, так і з тим, що гинуть не лише вороги.

На короткий час солдати припинили вогонь, але дуже швидко автомати заговорили знову. Кулі джмеліли над головою. Східняк уже не відстрілювався – біг, кланяючись свинцю ще нижче, і забирав ліворуч, подалі від узлісся, де теж тривав запеклий бій. Прорвавшись під прикриття дерев, з розгону впав на холодну землю, тут же перекотився, займаючи позицію за стовбуром вільхи й виставляючи перед собою автомат. Попереду не бачив жодного руху, та раптом за кілька метрів поруч виринув з рідкого туману Грак, ускочив ногою в ямку, впав, зойкнувши, здавалось, на всю округу, та миттю став на чотири, порачкував за кущі. І аж тепер угледів командира.

– Засідка! Чекали! – видихнув він і додав: – Я попереджав, хіба ні?

Коломієць мовчки відмахнувся, киваючи в бік, де ще стріляли, але вже не так часто. Грак і собі зиркнув туди, голосно видихнув, щось незрозуміле процідив крізь зуби. А коли праворуч від них хруснуло і вийшов Тихий, притримуючи автомат на плечі, бій на узліссі захлинувся так само раптово, як спалахнув. Лишатися в критичній близькості до заводу вони не могли, тож Максим підвівся, махнув рукою вперед, і повстанці заглибилися в ліс, скоро перейшовши з ходи на біг. Зробивши гак, щоб обійти потенційно небезпечну місцину чимдалі, вони за годину все ж завернули в той бік, звідки прийшли.

Місце збору в подібних випадках визначалося наперед.

Та із залишками загону Східняк зустрівся раніше – раптом десь попереду знову почали стріляти, і трійця, не змовляючись, без наказу рушила на звуки бою. Давно вже розвиднилося, тож зелені спini солдатів серед дерев проглядалися добре. За інших обставин Коломієць звелів би не квапитись, обережно розвідати обстановку та ще подумати, чи встрявати в сутичку. Але тепер його повела недавня поразка, кортіло взяти бодай невеликий реванш, і Максим відкрив вогонь першим, валячи ворогу в спину. Грак із Тихим, розтягнувшись лісом так широко, як змогли, теж стріляли короткими чергами, економлячи набої та рухаючись при цьому так, аби в солдатів виникло відчуття – їх беруть у кільце.

Чи саме ця тактика спрацювала, хтосьна. Тільки червоні запанікували, заскочені несподіваною атакою. Придалося й те, що Коломієць уже встиг визначити – має справу з регулярними військами НКВС. Досвід показав: вони вміють брати масою, у відкритому бою не знають страху, їхній наступ не завжди можна зупинити. Проте тактики війни в лісах вони не навчені, і швидше дадуть собі раду на міських чи сільських вулицях або в полі. Лісів же ці вояки поки бояться, тож іще намагаються не заходити надто далеко. Чимось нагадували німецьких карателів, хоча нахабства радянські мали справді більше – Максиму б цього не знати!

Коли вдалося змусити солдатів відступити, Східняк вчасно зупинився. Спокуса гнати їх далі, маючи для того дуже обмежений людський і збройний ресурс, була великою. Замість того рушив у протилежний бік, занурюючись у ліс іще глибше, і за півгодини наткнувся на своїх – уцілілих солдати ледь не взяли в кільце. Побачивши перед собою чотового Довбуша, до смерті

втомленого, брудного, але – живого, Коломієць не стримався, підбіг, коротко й міцно обійняв.

Потім підрахували втрати. З двадцяти лишилося дванадцять, разом із Граком і Тихим.

– Вони наче вирости, друже командир, – пояснив Довбуш. – Їх друг Опришок вчасно помітив. Першим стрелив, тут же впав сам.

– А так би полізли й не вирвалися, – погодився Максим. – Нас усіх туди за ручку привели, мов дітей малих.

– Зрада?

– Я казав, – укотре вліз Грак.

– Без мудрих ясно, – кинув Коломієць. – І міркувати треба, як далі в таке не вступити. Бо не ми одні...

Сказав – і враз захлинувся власними словами, осяяний несподіваним здогадом.

– Що? – напружився Довбуш.

– Та, – відмахнувся Максим. – Я про своє.

– Голяк зрадив.

– Я теж так думаю. Хоча треба перевірити.

– Кому треба – хай роблять. На те маємо СБ.

– Маємо, маємо.

Зараз у Максимові знову прокинувся міліціонер. Думки ширяли десь далеко. Його переймало щось більше, ніж пастка, у яку втрапили – явище таке саме щоденне, як і бої та втрати. Йому вдалося швидко вийти з розмови, повів залишки групи на облаштовану базу, де й мало бути місце збору. І вже потім, коли люди нарешті змогли відпочити й зайнятися собою, відійшов далі, умостився під березою.

Заплющив очі.

Знову прокрутив у голові ситуацію.

Отже, Михайло Голяк, який відгукувався у війську на псевдо Гонор, став подвійним агентом і зрадив. Це передана ним неправдива інформація про мобілізованих у Мокреці змусила повстанців прийти в засідку. План майже вдався, аби не зашкодив тому не дуже зграбний солдатик.

Ніби звичайна справа: повстанців ловлять, мов рибу сіткою, уже третій місяць.

Але, але, але...

Розплющивши очі, Коломієць перевернувся на правий бік.

Потім сів, прихилившись до дерева. Пошукав і знайшов суху гілку, взяв, покрутив у руках. Різко махнувши, розсік нею повітря, аж свиснуло.

Непокоїла одна деталь, якій Максим надав значення лише тепер.

Грипс з інформацією не залишили в певному місці, як часто це водиться. Їх зі сховків забирали зв'язкові, передаючи естафетою далі. І отримати завдання вирушати в Мокрець міг будь-який інший командир. Адже зазвичай для НКВС не мало значення, який саме повстанський відділ оточити, загнати в пастку, ліквідувати. Є наказ випалювати вогнем увесь повстанський рух, і наказ цей послідовно виконувався.

Але цей грипс передали саме для хорунжого Східняка.

Його загін не отримав завдання від вищого командування.

Навпаки: Коломієць поставив командира до відома, і той погодив його операцію.

Максим сам пішов у пастку.

Її приготували для нього, не інакше.

Хтось полже на нього, персонально.

І це тільки початок.

Коломієць, сильно натиснувши, переламав гілку навпіл.

2

Луцьк, будівля Свято-Троїцького собору, слідчий відділ НКВС

– Розкажіть, товаришу капітан, мені про настрої серед громадян.

– Винуватий.

– У чому ваша провина?

Майор Полинін подався вперед, примружив очі, обіперся на покладені на стіл руки, зігнуті в ліктях, витягнув шию. Таку манеру виробив на фронті, не навмисне, мимоволі, коли доводилося допитувати людей у погано освітлених бліндажах, а він мусив бачити їхні лица. Зараз кабінет добре освітлювався, та звичка – друга натура.

Дружина дратувалася, бо часто говорив із нею так само.

Але то нічого, думки Клавдії майора з деяких пір мало цікавили.

Капітан Нечаєв мовчав, і Полинін повторив:

– Я слухаю тебе.

Різкий перехід на «ти» теж став частиною його тактики. Коли був начальником особового відділу одного з батальйонів Воронежського фронту, потім – служив в особовому відділі Першого Українського, несподівано відкрив: офіцерам, навіть молодшим, раптове «тикання» здебільшого вибиває опору з-під ніг. Це обеззброє, особливо якщо перед тобою старший за званням військовий. Особові відділи мали більше повноважень, тому навіть звичайний лейтенант, котрий щойно заступив на посаду, вже за короткий час міг не боятися капітана, а то й майора.

За два з половиною роки особіст Полинін поставив на місце багатьох, котрі дозволяли собі зариватися. Перед ним козирили медалями й орденами, не лінувалися переповідати послужні списки й грозили скаржитися на тилового щура не лише командуючому фронтом генералові Ватутіну, а й особисто товаришу Сталіну. На що в Полиніна, який у таких випадках майже ніколи не підвищував голос, завжди була однакова відповідь: герої не здаються ворогам. Потім сидів, кутив і не заважав обурено кричати про те, що, мовляв, ніхто ворогу не здавався, потрапили в оточення, лінія фронту зсунулася й опинилися в тилу, літак збили за лінією фронту, втекли з табору, піднявши там повстання тощо. Виправдань перебуванню в тилу ворога завжди вистачало. Хоч, на думку Полиніна, фантазії у фронтовиків, солдат він, сержант чи офіцер, здебільшого бракувало. Усі тиснули на помилки особіста, а себе іменували героями, котрі потрапили в скрутне становище й вийшли з нього гідно.

Отак, давши виговоритися й дочекавшись, поки почнуть повторюватися, Полинін старанно душив недопалок, клав на стіл лікті, нахилився вперед і, дивлячись просто у вічі візаві, не питав – випльовував через губу:

– Ти все сказав?

Майже завжди допитуваному бракувало повітря. Він ворухив губами, плямкав, шукаючи потрібних слів. Але пронизливий погляд особіста підказував навіть не дуже розумним і метикованим: жодні слова тут не потрібні й не матимуть значення. Цей невисокий, міцно збитий, схожий на молодого ведмедика офіцер особового відділу вже все для себе вирішив, подумки склав рапорт, підшив до справи й передав вище по інстанції. Далі хай розбираються інші й беруть відповідальність на себе – відпускати, не знайшовши провини, засилати у штрафний батальйон, присуджувати строк у таборі, позбавивши звань і нагород. Або – до стінки, як того вимагають закони воєнного часу.

Федір Макарович Полинін завжди звітував про високі результати. Тому його після успіху Рівненсько-Луцької операції залишили тут керувати оперативним підрозділом обласного НКВС. Майор вважав це засланням – хотів піти на підвищення й повернутися в Москву, бо сам народився в Підмосков'ї. Іншого місця для продовження кар'єри, ніж улюблена столиця, Полинін не бачив. Усі старання спрямовував на те, аби звернути на себе увагу, і зрадив, коли минулої весни відкликали з фронту до Москви. Чекав

пропозицій і отримав їх – направили після перепідготовки спершу в Ковель, у районний відділ, потім – Рівне, і ось уже півроку – Луцьк.

А ще й дружина...

Чорт із нею, для чого зараз про Клавдію – Клавку! – думати.

– Так, я слухаю тебе, капітане.

Чорнявий, поголений, із піжонськими вусиками та овіяний легенькою хмаркою дорогого, явно трофейного одеколону капітан Нечаєв засовався на стільці. Потім не витримав, підвівся, обсмикнув китель.

– Вибачте... Не розумію питання, товаришу майор.

Полинін підсунув до себе трофейний срібний портсигар. Та де трофейний, з особистих речей одного старшого лейтенанта, льотчика, збитого за лінією фронту, який потім доводив, що не завербований, хоч на ньому ані подряпини, мовляв, пощастило. Витяг цигарку, «Казбек», завжди перекладав їх із пачки. Запропонував капітанові, той нахилився, узяв двома пальцями, обережно, наче боявся обектисся чи могли вкусити. Закурив, загасив запальничку та, побачивши, що старший не поспішає, знову клацнув, видобувши вогонь, підніс майору. Тепер пахкотіли обое, і Полинін заговорив після другої затяжки, дивлячись убік, на березневий ранок за вікном.

– Ти, Нечаєв, тут уже третій тиждень. Сам звідки? Та знаю, з Тули. Уперше на Західній Україні. Яка, нагадаю, тривалий час була під владою буржуазної Польщі, а потім – трішки під нами. Далі німці. Регіон специфічний, народ не простий. Не такий, до якого ти звик у своїй Тулі чи взагалі – у нашій, радянській Росії. Їх тут дурили й морочили, тому до будь-якої влади місцеві ставляться з недовірою. Ми, капітане, прийшли сюди назавжди. Згоден?

– Час покаже.

– О! І що ж тобі час покаже, прянику тульський? Тут влада поміняється?

Цього пряника Нечаєв чув від майора не вперше, і не вперше проковтнув, відповівши натомість:

– Мене можуть на інше місце перевести. Я ж військовий, куди накажуть.

– І всюди начальство бачитиме твої круглі очі? – гмикнув Полинін. – Удаеш, що не знаєш, про що йдеться. Або не вдаєш. Справді не доходить, і це ще гірше для нашої служби. Ти оперативник, капітане. Повинен знати, чим живе місцевий народ, інакше не впораєшся. Вийде пшик. – Він зробив губами звук, ніби випускав дим.

– Ну, я вивчаю...

Майор перевів погляд на Нечаєва.

- Що ти вивчаєш? Кажи, я слухаю. Які тут переважають настрої, як люди нас сприймають. Відповідно до того вестимеш свою роботу, щоб пшик не вийшов. Чи не звертаєш уваги?

Капітан переступив з ноги на ногу.

- На таке важко не зважати. Навіть сказав би, неможливо.

- На яке - таке? У нас тут не душевна розмова. Я ставлю дуже серйозне запитання. - Полинін легенько хлопнув широкою долонею по столу. - Доповідайте про настрої серед тутешніх людей, товаришу капітан.

Нечаєв поклав недокурок у бляшанку з-під консервів, яка заміняла хазяїнові кабінету попільничку, знову обсмикнув кітель, поправив і трохи підтягнув ремінь.

- Ворожі настрої, товаришу майор. Я служив у Харкові, потім - Полтаві, Києві. Міста нами звільнені, і вулицями я міг ходити та їздити вільно. Бо мене як визволителя там сприймали. Тут, у Луцьку, постійно озирваюся. Хоча - ви читали мою справу - не з лякливих.

- Та геройський ти офіцер, Нечаєв, мови нема, - відмахнувся Полинін. - Десь таке я й хотів почути. Правильно мислиш. Не бійся надалі так говорити. Не вважаю тебе боягузом, та про власну безпеку треба дбати. Ми хоч вибили звідси німців, наші гармати вже можуть дострелити до Берліна, а тут усе одно ходимо, наче у ворожому тилу, а не на своїй землі. Тобі так не здається?

- Здається. Але ж ми тут, правда, не в себе вдома, товаришу майор.

Говорячи, капітан дивився йому прямо в очі, не відводив погляду, і Полинін спершу не зрозумів, що саме той ляпнув. Навіть зиркнув на край недокуреної цигарки, яка поволі тліла. Зробив останню велику затяжку, потім глянув на Нечаєва так, ніби бачив уперше. Ураз дійшло: капітан не бовкнув, не помилився, не обмовився - він справді так думає.

- Отже, не в себе. Ти хочеш сказати, ми зайшли в чужий дім?

- Ви мене трішки не так зрозуміли.

- А ти висловлюйся чітко, коротко і ясно. Бо я повинен розуміти тебе правильно. Аби знати, як нам працювати далі. І, головне, чи годишся ти для роботи, заради якої тебе сюди відрядили, - боротьби з націоналістичними бандами та іншим ворожим елементом.

Нечаєв прокашлявся.

- Звичайно, радянська Україна - це наша територія. Але в мене є дуже велика підозра, товаришу майор, що керівництво помиляється.

Полинін потер перенісся вказівним пальцем - завжди так робив, коли опинявся в незвичному й дивному для себе становищі.

- Що після таких слів накажеш із тобою робити, капітане? Мене попереджали приватно про твій дурний язик. Та я не міг припустити, що аж настільки дурний.

- Я не кажу нічого дурного.

Тепер Нечаєв говорив упевнено, карбуючи. І Полинін, який за роки служби бачив багатьох, зрозумів, що капітан – із тих, хто стоятиме на своєму й готовий, як треба, померти, та не змінити думки. Подібні до нього вигукували ім'я Сталіна на допитах розкрояними губами та спльовуючи уламки зубів, обіцяючи своїм катам усі можливі покарання за гріхи, – адже не бажали визнавати власних помилок, уперто записували всіх у вороги. Вони не підписували зізнань у сподіваннях, що рано чи пізно справедливість візьме гору, їх звільнять, реабілітують, натомість Полинін і йому подібні поміняються з ними місцями.

- Тоді поясни, будь такий добрий, як тебе розуміти.

Капітан знову прокашлявся.

- Ми нічого не вдіємо, товаришу майор. Ми з вами в цих краях чужі. Нам не довіряють настільки, що не братимуть їжу з наших рук, хай би помирали з голоду. Місцеві люди подумают – ми хочемо їх у таких спосіб отруїти.

- Спостереження цікаве. І так є насправді, – кивнув Полинін. – Але це зовсім не значить, що довіри до радянської влади і нас, її представників, її органів безпеки, не буде ніколи. Ми рано чи пізно довіру здобудемо.

- Ми – ні, – відчеканив Нечаєв. – Питали про тутешні настрої? Так ви, напевне, краще за мене знаєте: довіряють більше місцевим, своїм. Але якщо в тому ж Києві радянська влада до війни була двадцять років і наших спеціалістів за таких сприймали, тут, на Західній, ви ж самі щойно нагадали, влада мінялася кілька разів. І всякий раз вона була до людей ворожою. Навіть нашу, радянську, сприймали з острахом.

- Чому ти так вирішив?

- Бо інакше не ходив би, озираючись. Повернення Червоної армії місцевий люд зустрів би хлібом-сіллю.

Полинін подивився на Нечаєва, наче побачив його вперше.

- Ти бач. Психолог. – І після короткої паузи повторив, тепер уже розтягуючи: – Психо-олог.

- У мене вища освіта, – не знати для чого бовкнув капітан. – Та й узагалі...

- Що?

- У нашій справі треба бути трішки психологом.

- Але не захоплюватися, – відрубав майор. – Часу нема, Москва вимагає від нас швидких і рішучих дій. Гітлеру ось-ось капут, а його прислужники

ховаються по лісах. Ти тут людина нова. Не в курсах, як бандери навчилися воявати. Без цього твоя робота – пшик.

– Здогадуюсь. Але вони, товаришу майор, мають народну підтримку, особливо – по селах. Ось про це кажу: ефективною наша робота стане тоді, коли схилимо на свій бік бодай частину місцевих. Бажано тих, кого слухають у громадах, хто має авторитет.

Полинін укотре гмикнув.

– Не така сильна вже ця підтримка. Люди втомилися годувати тих, хто сидить у лісі. Бандити починають забирати силою. Тих, хто відмовляється давати харчі, показово карають. Стріляють, вішають, хати палять. Це лише озлобляє.

– Так точно, – відчеканив Нечаєв. – І ми не повинні робити те саме.

Справді, подумав майор, ще багато доведеться нового дізнатися про цього чорнявого капітана. Он як заговорив: не оперативник – пропагандист. Чисто політрук, не ясно лише, яку політику провадить...

– Що маєш на увазі?

– Ви чудово розумієте. Капітан Орлов, наприклад, ані дня не може без чергової акції. Людей хапають, стріляють, кого не дострелять – відселяють далеко. Женуть, мов полонених, хоча вони пережили окупацію...

– ... і пахали тут на німців! – різко обірвав Полинін, грюкнувши кулаком по столу. – Ти звідки такий гуманіст? Це не ти виловлював під Харковом, на Полтавщині чи в околицях Києва банди фашистських посіпак, котрі не пішли зі своїми хазяями? Не ти особисто наказував розстрілювати на місці, без суду, за законом воєнного часу? Не тебе, Нечаєв, самого судити хотіли через це, бо владі потрібні показові процеси, а слідство нема як провадити – самі похорони. Ага, ти ж, психолог доморощений, наказував закопувати всіх до одної ями, ще й зганяв місцевих, аби дивилися? Наказував автоматникам стати по периметру. Жінка одна не стрималася, заплакала. Хто наказав посадити її в холодну?

Нечаєв мовчав. На лице набігла тінь, і капітан уже не здавався таким упевненим у собі. Усе ж Полиніну вдалося збити з красеня пиху. Задоволений собою й власною маленькою перемогою, майор знизив тон, заговорив уже спокійніше, рівно, навіть по-товариському:

– Бач. Простішим треба бути. Не на Орлова кивати, який свою справу добре знає, а дивитися на себе в дзеркало. Теж мені, людей він пожалів... Чи, може, тактику міняєш? А що як – погляди? Більшість місцевих, переважна більшість, капітане, справді ненавидить нас. Лісових бандитів уже так само побоюється. Проте їм у спину не стрілятиме в разі чого. Нам із тобою – зможе. Ось чому частину нелояльних відселити звідси правильно, по селах – особливо. Вони ж колгоспів не хочуть. Така агітація проти радянських форм господарства іде – ти навіть масштабів не уявляєш. Я теж, хоча в цих краях скоро як шість місяців. Куркулі. Такі самі, як на твоїй рідній Тульщині були і яких свого часу під корінь знищили. На їхні місця вже потроху завозяться люди з інших країв. І не такі вже й чужі, я про

українців кажу. Просто лояльніші до колгоспів, та й до влади загалом. Тутешніх же везуть не кудись до чортів на роги. Донбас у руїнах, робочі руки потрібні. Хай працюють, відбудовують. Пояснив?

– Так точно.

– От завів. – Полинін розтягнув губи в усмішці, хоча очі не сміялися, далі кололи наскрізь. – Матимемо в цих краях інше місцеве населення, і то дуже скоро. Поговори з Орловим якось, випийте разом, багато розкаже. З вересня тут, на нього, кажуть, бандери вже персонально полюють. А люди завжди тягнуться до тієї влади, яка припиняє війну. Радянська – за мирне життя, відбудову й розбудову. Хто цього не розуміє – ворог. Чи ти пропонуєш інший шлях роботи з народом?

– У деяких випадках треба більше лояльності. Тут специфіка не така, як у регіонах, де служив раніше.

– Упертий. Ну, теж непогано. Значить, будеш уперто виявляти ворогів і наводити лад. Маєш завдання: до завтра склади план оперативних заходів, покажеш мені. Утягуйся, утягуйся активніше. Вільний.

Козирнувши, капітан чітко, по-військовому повернувся, до виходу рушив стройовим кроком.

– Нечаєв.

Зупинився, завмер, повернувся. Дивиться прямо.

– І подумай про того, хто називає себе Східняком.

– Коломієць Максим?

– Він самий. Говорили про нього, та й матеріальчик підібрали. Не місцевий же. А популярний. Пшик. Летить твоя теорія, психолог...

Уперше Федір Полинін почув про хорунжого Східняка наприкінці лютого.

Тоді ж йому особисто вдалося завербувати Михайла Голяка. Сталося це, як часто трапляється в його роботі, випадково. Коли заступив на посаду, отримав від попередника своєрідний спадок – капітана Орлова. Його тут за очі називали шаленим, і керівництво віднедавна давало йому накази заднім числом, на паперах. Орлов сам знав, чого від нього вимагають. Звітував про виконання, ставлячи Полиніна до відома: має інформацію, оперативно відреагував, усе зробив, затримано стільки, ліквідовано стільки. Керована ним група показувала найкращий результат по всій області, тож Орлова не чіпали, багато на що заплющуючи очі.

Шалений мав на всі свої дії карт-бланш та індульгенцію водночас.

Саме Орлов, не бажаючи того, змусив Голяка з'явитися з повинною.

На той час його, як того вимагали інструкції, не чіпали. Тих, хто виходив із лісу та складав зброю, відгукуючись на обіцяну амністію, попервах не викликали на допити. З'ясувавши особу й перевіrivши, що ця людина – та, за кого себе видає, її реєстрували, потім видавали документи й лишали в спокої. Звісно, тримали під негласним наглядом.

Проте частина тих, хто здавався, справді була втомлена війною. Чоловіки хотіли працювати й турбуватися про родини. Нелегальне життя вимотувало нерви навіть тим, кого вважали стійкими й незламними бійцями. Тож не дивно, коли вони, відіспавшись у теплих помешканнях на сухих ліжках, починали шукати служби, яка гарантувала харчовий пайок, статус і яку не яку стабільність.

Можна лишатися в селах і там працювати у відроджених колгоспах. Але це – смертний вирок, і рано чи пізно таких «колгоспників» знаходили вбитими, особливо якщо чоловіки погоджувалися на посаду в місцевих адміністраціях. Перебиратися в міста, таким чином, виглядало безпечніше. Їм виділяли службові квартири, хтось діставав кімнати в гуртожитках, а в когось у містах лишалися родичі. У таких випадках хоч і жилося в тіснязі, зате статус радянського службовця гарантував сякий-такий захист та, що важливіше, більший доступ до продуктових карток.

Як докладали Полинину оперативні джерела, Михайло Голяк зі своїми сільськими родичами не вжився. Рідна, молодша, сестра спершу приховано, не про людське око, а потім – уже не озираючись, проклинала брата, називаючи зрадником. За зібраною Орловим інформацією, Ярина Голяк мала коханого в одному з бандерівських відділів і, вочевидь, тримала з ним зв'язок. Регулярний чи ні, НКВС ще мусив з'ясувати. Поки ж Ярина показала Михайлові на двері.

Тридцятирічний чоловік, зібравши валізу, подався прямо до Луцька. Тут, оббивши пороги, улаштувався робітником на залізницю, і дуже скоро підживився до місцевої бездітної вдови, молодшої за нього на десять років. Зібрали відомості й про неї. Побралися в сорок першому, навесні, а за два місяці почався німецький наступ, молодого мобілізували й він відступив разом із Червоною армією. Потім від нього три роки ні слуху ні духу, і аж коли Червона армія повернулася, з нею прийшов якийсь їхній давній знайомий. Він і приніс молодиці сумну звістку: вдова вона вже давно, чоловіка накрило німецькими бомбами ще в липні сорок першого.

Молода жінка звикла бути сама, тому не надто й здивувалася. Просто відчула себе вільною й почала активно шукати, на чие б плече опертися. Їй пощастило за німців не замазати себе ані інтимним, ані жодним іншим зв'язком з гітлерівцями. Працювала в пральні, трималася тихо, виживала, як могла. Ось до неї й підселився Голяк.

Тепер за віком він підпадав під чергову хвилю мобілізації. Але вчорашніх бандерівців у подібних випадках ретельно перевіряли – існувала окрема інструкція не допускати у війська агентуру, що розкладатиме армію зсередини. Прецедентів Полинін мав скільки завгодно. Ще коли служив на фронті, отримував рапорти щодо українців, які вперто не хочуть воювати, по можливості саботують, шукають зручної нагоди дезертирувати і взагалі найменш лояльні до країни, яку мають захищати зі зброєю в руках. І це ще були так звані східняки. Народ, який до початку війни з німцями вважався

досить лояльним до радянської влади. А виявилось: за першої-ліпшої нагоди вони готові були як не переходити на ворожий бік, то просто шкодити. Що вже казати про галичан із волиняками..

Через те майор Полинін особисто писав у військові комісаріати накази й рекомендації в деяких випадках не квапитися з мобілізацією тих, котрі здалися добровільно. Спершу їх мали старанно перевірити. І потім, у разі чого, використати призов до війська як додатковий інструмент тиску. Мовляв, ідеш служити, бо Червона армія переможно наступає, потрібні свіжі сили, і хтозна, чи пощастить вижити, коли за ціною під час наступу не стоять. Та є інший варіант: лишаєшся, дістаєш бронь, за це служиш радянській владі віддано, справно, старанно. На таких гачках удавалося тримати якусь частину чоловіків.

Саме цей випробуваний хід НКВС збирався застосувати й до Голяка. На нього не робилося жодного навмисного розрахунку. Просто правий Нечаєв. Кожен навернений на бік влади місцевий житель з огляду на стан, коли з-за кожного дерева чи рогу будинку цілиться автомат і може вилетіти граната, важить дорожче від золота.

Утрутився капітан Орлов – і, як показав розвиток ситуації, зробив на краще.

Під кінець лютого, місяць потому, як за розпорядженням із Москви та Києва почалося блокування бунтівних територій[5 – Ідеться про постанови ЦК ВКП(б) і ЦК ВКП(б)У, ухвалені на початку 1945 року, у яких ішлося про активізацію антиповстанської боротьби на всій території Західної України. На її виконання з 10 по 31 січня радянські військові підрозділи почали операцію, відому як перша «Велика блокада».], недалеко від села Купки упівці налетіли на автоколону. Операція, як удалося встановити потім, готувалася бандерівцями настільки старанно, наскільки це було можливо. До того ж вона була дуже ризикованою: колону атакували сили, чи не втричі менші, ніж мав противник. Аналізуючи все, що сталося, та складаючи доповідну записку вищому керівництву в Москву, майор Полинін наголосив: зухвалість бандити вважали виправданою. Адже в такий спосіб і показують, що мають іще силу, і zarazом підкреслюють слабкість ворога, який більший числом. А їхня пропаганда потім подавала все як акт відплати.

Розмірковувати можна скільки завгодно. Пояснення Полиніна, як слід було чекати, вище керівництво не сприйняло. На нього накричали по телефону, і пощастило, що цього разу обійшлося без догани, усної чи письмової. Майор зібрав офіцерів і виписав чортів, більше випускаючи пару, ніж очікуючи реальних результатів. Проте Орлов у своїй звичній манері жодних наказів не чекав.

Він сам прийняв рішення.

За дві години село Купки було оточене його автоматниками.

Кількох чоловіків – не розбираючи, просто тих, на кого показав капітан, – витягнули, у чому були, з хат і розстріляли на місці за пособництво бандитам. Ефект вийшов блискавичний: якась перелякана жіночка прибігла до пана-товариша офіцера й попросила слізно не чіпати всіх підряд. Указала

на тих односельців, які справді підтримують зв'язки з лісовими хлопцями. Отих, каже, беріть, чого іншим, невинним, через них страждати.

Серед названих була Ярина Голяк.

Швидко провівши там, на місці, перший допит і особисто зламавши дівчині кілька пальців на руках кованою підошвою чобота, Орлов звелів доправити її в Луцьк, де з нею хай уже розбираються ті, кому належить. Усіх родичів Ярини за наказом капітана вигнали без речей, дозволивши тільки вдягнутися й узяти гроші, у кого є. Запхали у вантажівки й теж вивезли – чекало відселення, такі речі вирішувалися дуже швидко.

Наступного дня Михайло Голяк, нібито мирний залізничник, сам прийшов до Полиніна, попросив відпустити своїх, передусім – Ярину. Натомість зізнався: далі працює на підпілля, має завдання легалізуватися.

У своїй практиці майор подібні випадки вже мав. Тому не здивувався, лише зацікавився. Звичайно, Голяк підставив себе, бо прийшов у відділ НКВС серед білого дня, не криючись, і його могли побачити. Проте сам Михайло й підказав відповідь: за сестру клопочеться, то ж кому треба стане відомо. Не міг же він сидіти біля жінки, знаючи, що сталося з родичами. Погодившись, Полінін, тим не менше, звелів йому більше так відкрито не з'являтися. Далі з ним триматимуть зв'язок, але отак, відразу, ніхто нікого не відпустить. Голяк повинен це зрозуміти, і торгуватися нема смислу.

Коли той пішов, майор зачинився в кабінеті й почав думати, яку користь міг би мати з новоспеченого агента. Сам Голяк – лише одна ланка, і не найважливіша. Ланцюг, який може потягнутися, напевне, має обмежену довжину. Конспірація в підпіллі була на вищому рівні, тут Полинін віддавав бандитам належне. Не виключено також – візит Голяка та його зізнання можуть бути частиною плану їхньої Служби безпеки. Складну комбінацію, яка передбачає засилання шпигуна, відкидати не варто. Та все ж майор давав цьому припущенню мінімальний шанс. Швидше за все, Орлов своїми діями спровокував Голяка, сам того не розуміючи. Аби не капітан, глибоко законспірований ворог і далі сидів би під боком. Не єдиний – та на одного менше.

Полинін звелів узяти Голяка під нагляд, щоб усе ретельно перевірити. Водночас треба зробити так, аби тримати його на короткому повідку й сильніше затягнути зашморг. Тож частину родичів, нічого не кажучи, відпустили. Тих, кого лишили, перевели до інших заручників. Їх узяти ще раніше, теж у відповідь на одну з бандерівських акцій. Так майор переконав свого нового агента – з ним рахуються, він має тепер сам довести, наскільки може стати корисним. Ярину тим часом залишили в тюрмі, проте мордувати допитами перестали. Полинін пообіцяв згодом улаштувати дівчину в лікарню, теж при в'язниці, бо з нею ситуація особлива, і Михайло мусить визнати: таки має романи з бандитом, як не крути.

У відповідь Голяк пояснив: відомості передає особисто хорунжому Східняку, від нього приходять зв'язкові. І Федора Полиніна зацікавив незвичний псевдонім. Запитав, чи знає Михайло про хорунжого більше. Почув у відповідь – не дуже багато, та особистість усе ж прикметна. Справді, звідкись із тієї України, здається, з Полтавщини. Гуляють чутки, до війни

служив у радянській міліції, за щось судили, розжалували, посадили в тюрму чи табір, хтозна. Потім якимось дивом потрапив до УПА, досить скоро здобув пошану, ходив минулої осені рейдом кудись на східні терени. Командує летючою групою, яка розходиться й сходиться в потрібний момент заради мобільності. Ну, щоб важче зловити.

Якби не згадка про міліцію, майор знизав би плечима. Тактика не нова, нічим особливим цей Східняк не вирізняється. Ганяти його, як інших. Але дивна історія хорунжого зацікавила. І, узявши невеличку паузу, Полинін вирішив дізнатися, хто ж ховається під таким псевдонімом. Часто справжніх прізвищ та імен своїх побратимів вояки й підпільники не знали. Тим більше, якщо не були знайомі близько. А Голяк твердив: упізнає Східняка, як зустріне. Проте як його звати, чорт знає...

Чорт – не чорт.

Та майор затявся.

Виявляється, отриманих відомостей вистачило, аби на запит відповіли. Не так багато міліціонерів на Полтавщині до війни потрапляли під суд і діставали терміни. І Полинін отримав секретним пакетом оригінал кримінальної справи Максима Коломійця, котрий на ґрунті ревнощів у стані алкогольного сп'яніння застрелив старшого за званням, свого безпосереднього начальника.

Побутовий кримінал.

Голяк, як і обіцяв, упізнав Східняка на фото. Отже, колишній радянський міліціонер, який ще й був кандидатом у члени партії, тепер – запеклий ворог влади й воє на боці бандитів, націоналістів та німецьких прислужників. На рівному місці з людиною подібних змін не відбувається. Тож Полинін відразу вирішив копнути ще глибше.

Убивство на ґрунті ревнощів. Через жінку. Ну, пішла від нього до старшого офіцера, буває. Навіть від старших до молодших ідуть, тут уже майор має особистий досвід та власну історію. Аби не Клавдія та її подвиги, Полинину б досить було виявлення не просто бандита, а й зрадника Батьківщини.

Він через свої контакти в СМЕРШі, бо так надійніше й швидше, зробив запит на Оксану Коломієць.

Загинула на початку війни. До того жила в Києві. Чому ж перебралася звідти в глухий, хай і курортний Миргород? Отак. Батько в неї петлюрівець. Усе ясно.

Аби зібрати відомості до купи, майору знадобилося майже два тижні. Удалося прискорити процес, бо пояснив у розлоному рапорті, якого запеклого, давнього, зачаеного ворога виявив у бандитських лавах. Серед документів, підшитих до справи, не останнє місце посів і рапорт героїчно полеглого в бою з німцями влітку сорок третього майора Єрмолова. Він мав змогу опитати бійців диверсійної групи, до складу якої входив Коломієць і яку в той період закинули сюди, на Волинь, у німецький тил. Дотепер його

вважали зниклим безвісти. Хоч і мали відомості – зрадив, щойно група висадилася й приземлилася. Ось коли звісточка з'явилася.

Майор Полинін не мав наміру афішувати свій особистий інтерес у полюванні на хорунжого Східняка. Та все ж офіцерам повідомив про пріоритет: знищення найактивніших командирів так званої Української повстанської армії всіма силами й засобами. Тож Максим Коломієць, міліціонер-зрадник, лишається поки головним кандидатом.

Рапорт, якого він вимагав від Нечаєва, стосувався, зокрема, й оперативного плану «Біла ніч». Так Полинін його зашифрував.

3

Волинь, на захід від Ковеля

Утікача били трое на очах у всіх мобілізованих.

Збірний пункт, обладнаний у довоєнному корівнику, більше нагадував не місце, де збирають майбутніх вояків, а табір для військовополонених. Укопані по периметру дерев'яні стовпи, колючий дріт, охорона із собаками. Хіба нема вишок із кулеметними гніздами, але й без того вже від одного погляду на це місце охоплювало відчуття безнадії.

Мирон Чотар, простоволосий, у перешитому з німецької шинелі пальті, ватяних штанах, старому сірому плетеному светрі й брудних кирзових чоботях, мовчки, як і решта чоловіків різного віку, дивився на екзекуцію, влаштовану солдатами посеред невеличкого плацу. Щойно невдачу почали гамселити, він зловив себе на думці – йому чомусь байдуже. Він не відчував чужого болю, та й до свого з деяких пір ставився не так, як раніше, до війни. Зовсім молодим намагався краще вийти з бійки, які в них у селі траплялися часто, аніж безоглядно кидатися з кулаками. Натомість дуже переймався, коли батько сп'яну стукне маму, і та тікає, щоб діти не бачили насильства та сліз. Потім, наступного ранку, батьки не дивилися одне на одного, тато сидів сам не свій і щось бурчав собі під ніс, з'ясовуючи, хто ж цього разу допик.

Словом, замолоду Чотар був мирною людиною, і війна прогнозовано все поміняла. Він навчився триматися так, ніби все довкола відбувається не з ним. Головне – вижити, вислизнути, не потрапити ні в чиї руки, не опинитися перед непростим вибором. Мирон не любив приймати складних рішень, хоч і від цього втекти не вдалося.

Не так давно це сталося.

Ну його...

Чотар нічого не знав про відчайдуха, котрий – єдиний з усієї, як тут казали, команди – спробував вирватися, скориставшись першою ж нагодою. Русявого круглолицього парубка разом зі ще кількома загнали в їхню колону

вночі. Мобілізованих уже давно не збирали й не водили вдень, бо їхні колони справляли на людей гнітюче враження. Видовище справді було не героїчне. Їх збирали, виловлювали та доправляли на збірні пункти для подальшої служби в армії, що саме по собі не горе, бо відповідає військовому стану. Проте виглядало це все, як ніби підневільних женуть насильно, вони злочинці, а враховуючи обставини – військові, що саме по собі нічого хорошого не обіцяло. Тож, як чув краєм вуха Мирон, надійшло розпорядження аж від політуправління Першого українського фронту: мобілізованих вести на збірні пункти в нічний час доби. Це ще коли самого не викликали...

Русявий повадився дуже дивно. Так, ніби поставив хрест на житті й навмисне нарівався на кулю. Втечу не готував довго, хоча напевне обдумав. Не особливо й ховався, справедливо вважаючи – його тут ніхто не викаже, жоден не попередить вартових криком. Рано-вранці скористався гармидером, спричиненим наказом офіцера шикуватися, ковзнув до колючої огорожі. Ліг на землю і, допомагаючи собі руками, підкотився під дротом. Можливо, така зухвалість сама по собі справила ефект димової завіси – ніхто з охоронців не чекав подібного. Утім, до честі мобілізованих, вони самі швидко стали в ряд, щоб затулити втікача собою й дати йому тим самим бодай трохи фори.

Загавкали собаки. Хоча Мирон від початку поставив хрест на русявому – лиш питання часу, хто перший помітить втікача: пси чи люди. Навздогін заволали: «Стій!» – забувши про шиккування, тут же дали відразу кілька автоматних черг. Але зухвалець, пригнувшись і загібаючи на бігу руками, мовби плив на швидкість, помчав. На бігу пригинався, петляв, великими стрибками скорочуючи відстань між собою і рятівною стіною лісу. Товариші у нещасті проводжали втікача поглядами, у яких читалася надія на диво. Принаймні того бажав русявому Чотар, і навряд чи інші думали про щось інше. І ніби все складалося, бо він добіг-таки до лісу, хоч мав усі шанси бути підстреленим. За ним спустили вівчарок, далі налаштували погоню, іншим звеліли поки сісти посеред плацу, збившись докупи.

Так і сиділо п'ять десятків дорослих чоловіків під дулами автоматів, аж поки – може, за дві годин, а може, і за півдня, хтозна, нема як стежити за часом – русявого повернули. Уже встиг упасти невеличкий дощик, хоч не надто рясний, та з великими важкими краплями. Земля була мокрою, і втікача поклали лицем у багнюку. Чотар думав – розстріляють, тут, при всіх, показово. Ні, офіцер поставив його на ноги, а двоє міцних солдатів почали лупити з обох боків, руками й ногами, і діяли вправно, не даючи впасти, змушуючи літати між їхніми кулаками, наче волейбольний м'яч. Офіцер так само долучився до езекуції, ставши третім зайвим, бо тепер русявому вдалося впасти. На що офіцер заволав:

– Устати! Піднімайся, сука! – І вгратив побитого ззаду під куприк.

Героя русявий перед людьми не грав. Кричав від болю, матюкався, сипав прокльонами й називав усіх москалями та сталінськими щенятами. Та після чергового удару раптом замовк, завмер, знепритомнівши. Офіцер голосно й глибоко видихнув, поставив на втікача ногу, витер об нього забрюхану підощву. Потім, утративши інтерес, переступив, пройшов уперед і став перед строем, заклавши руки за спину.

– Слухати мене всім! – гаркнув хрипливим, чи то прокуреним, чи від природи таким голосом. – З вами говорить капітан НКВС СРСР Орлов, якщо ви чули про такого. А як не чули й не бачили, то зараз маєте таку можливість. Я ж знаю кожного з вас, покидьки. То брехня, що вас хапають намання, бо мені чи нашій владі так хочеться. У лавах переможної робітничо-селянської Червоної армії гідний служити не всякий. Тож дані про кожного з вас зібрані й ретельно вивчені. Тому вам пощастило, що ви тут. Запитаєте – чому? – На мить замовкнувши, Орлов підвів гостре підборіддя, повів далі, не чекаючи відповіді: – Скажу. На тих, кого органи безпеки визнають зовсім безнадійними, тобто прихованими чи навіть явними ворогами, чекає смертна кара без суду й слідства. Як того вимагають закони воєнного часу. А якщо вас мобілізували, то це влада дає вам шанс змити свою провину кров'ю.

Перевівши подих, капітан тицьнув пальцем перед собою, націливши його просто на Чотаря.

– Ти, ти, ти – усі ви завинили перед своєю законною владою тим, що в період окупації працювали на німців. Так чи інакше, будь-яким способом. Кожен мав шанс стати на шлях боротьби. Робити бодай щось, допомагаючи армії, партизанам, радянському підпіллю. Добре, що серед вас нема бандерівських прислужників. Значить, ви до цього моменту вагалися. Не могли зробити остаточний вибір, на чий бік стати. Зараз іграм капут. Ви отримали можливість послужити на благо нашої перемоги над ворогом і тим самим заслужити прощення від влади. Або, – знову пауза, – загинути в бою, та все одно загинути з честю.

Усе ще тримаючи руки за спиною, Орлов пройшовся повз стрій, ковзаючи поглядом по обличчях мобілізованих і, як здалося Миронові, не бачачи жодного. Карбуючи кроки, капітан правив далі:

– Ви мене запитаєте, чому оцей, – кивок на побитого, – відбувся таким покаранням. Звісно, я маю право розстріляти його й таких, як він, на місці. Але є наказ не накручувати проти себе місцеве населення. Тут бандьори, – капітан підкреслив слово наголосом, – уже давно розгорнули свою пропаганду, і їм отаке вигідно. Тільки законна влада, громадяни, – так само наголосив, – повернулася сюди рік тому. Назавжди. І радянська Україна повільно та впевнено перемагає й зміцнюється. Поки заважає війна. Вона скоро скінчиться, отоді почнеться відбудова. Усі ресурси з фронту кинемо сюди, уже нічого не заважатиме мирно жити й працювати під керівництвом мудрого товариша Сталіна.

Завмерши на цих словах, Орлов зиркнув на чоловіків у строю і тепер, відчув Чотар, колов поглядом кожного, запам'ятовуючи.

– Чого стали, мов бик насцяв? Не чую!

Поки Мирон зрозумів, чого від них вимагають, з лівого краю несміливо, ніби боячись зробити не те, ляснули в долоні. Раз, другий, потім підхопили впевненіше, і ось уже й Чотар, наслідуючи, хлопав, не підводячи при цьому очей.

– Отак, – капітан задоволено поправив широкий пасок, який підперезував шинель, потім знову заклав руки позад себе, зчепивши пальці, повернувся й

неквапом закрокував у протилежний бік. – Ще одне: присяги жоден із вас ще не склав. Тож спроба втечі поки не є дезертирством. Більшість із вас ховалася від мобілізації в погребях або за спідницями. То всякого, хто не хоче служити в армії й воювати з ворогом, валити на місці без суду? Так ресурсів не напасешся. Радянська влада людьми не розкидається, усякому дурному дає шанс. Уважайте, оцей його має. Хоча друга спроба не минеться.

Зупинившись, як минулого разу, точно навпроти Чотаря, капітан нарешті завершив промову:

– І йому, і будь-кому іншому. Завтра вас доставлять у частину, де пофільтрують. Тоді й стане ясно, кого куди. Поки – розійтися. Глядіть мені.

Повернувшись і рушивши до виходу, Орлов навмисне не обійшов русявого, а переступив через нього. Залишив територію, жодного разу не озирнувшись, дорогою потиснув руку якомусь гладкому цивільному, котрий товкся біля колючої огорожі. Вийшли разом, щось жваво обговорюючи, і Мирон зрозумів: капітан утратив до мобілізованих інтерес.

Тим часом чоловіки повільно розбрідалися врізнобіч. Двое відразу посунули до втікача-невдахи, узяли під руки, спробували поставити на ноги. Русявий стогнав, та все ж, дозволивши себе підвести, жестом відсторонив помічників, при цьому хлопнувши одного по плечу.

– Та дякую, хлопаки. Сам. Нічого в них не вийде.

Сплюнувши кров, побитий пошкутитьгав до корівника. Порівнявшись із Чотарем, раптом заточився, і Мирон миттю підскочив, сіпнув за лікоть.

– Тримайся вже, герой. Сильний, бачили.

– Де там герой. – Він знову сплюнув, але помічника не прогнав, кинув короткий, явно оцінювальний погляд. – Бач, пожалів мене пан-товариш... на свою голову.

– Чого це – на свою?

– Так я знову втечу. А хочеш прислужитися – давай, біжи докладай.

– Тю на тебе. – Мирон роздратовано повів плечима. – Геройство твоє дурне так само. Куди рвонув?

– Он туди. – Русявий тицьнув указівним пальцем у бік лісу. – Однаково я тут не буду. Ти, бачу, покірно йдеш, мов теля на заріз.

Ще зовсім недавно Чотар поважав незнайомця. Зараз, відчувши неприховану зневагу, раптово втратив інтерес.

– Ох, та роби собі, що хоч!

Відвернувся, зібрався йти геть, та враз русявий міцно вчепився в лікоть, сильно стиснув, аж заболіло.

– Ти чого? – Мирон спробував вирватися, але пальці, здавалося, тримали мертво.

– Нічого, – буркнув утікач. – Коли вже почав говорити, то давай далі. Цвяшко.

– Що?

– Хто. Я – Цвяшко Степан, дражили Цвяхом.

– Чотар.

– Звати як?

– Ну... Мироном.

Новий знайомий провів язиком по зубах, скривився.

– Таки зламали один, москалики. Тримай.

Чотар потис простягнуту руку.

– Отак. Тепер гайда, Мироне Чотар. Погаторимо, сам же підійшов.

Вони зайняли місце в кутку біля стіни, підстеливши прілої соломи, що валялася тут хтозна з яких часів.

Присідаючи, Цвяшко знову застогнав, тут же сказав:

– Злішим буду.

– Вистачає іі. – Чотар примостився поруч, відзначивши мимоволі: до них тут нікому не було діла, усі займалися тим, чим могли себе зайняти.

– Кого?

– Та злості.

– А ти вважаєш – усе добре? – Степан штовхнув Мирона ліктем у бік, підморгнув непідбитим оком. – Хоч, розкажу, що ти за один? Я ж бачив таких, і не раз. Відчуваю вашого брата.

– Якого ще брата? – Чотаря новий знайомий дратував що далі, то більше, але щось таки тримало, не дозволяло лишити його, було бажання не так говорити, як слухати. – Ти тут, так собі бачу, найрозумнішим себе числиш. Ніхто, крім тебе, не побіг. Значить, телята всі. Скажи ще – вівці.

– А хто? – швидко запитав Цвяшко, вкотре сплюнувши рожевим. – Ведуть колону здорових мужиків шестеро, ну, хай восьмеро автоматників. Офіцер попереду з пістолетом. Раз-два, налетіли, скрутили всіх, зброю забрали – і хто куди.

- Еге, - гмикнув Мирон. - Бачу, ти саме так і зробив. Чого ж тут, коли мудрий?

- Через вас усіх.

- Чого б це?

- Того! - Степан притулився тісніше, заговорив уже не так голосно, ніби боячись - підслухають, хоч, на думку Чотаря, тут нікого стерегтися не треба. - Кожен думає, що автоматник стрільне першим. Влучить у нього, а не в товариша. Отак чекаєте, хто ж першим почне. Та хто завгодно, аби не я. Хіба ти так не думаєш?

- Я взагалі нічого не думаю.

Бовкнув - пошкодував одразу: Цвяшко тут же причепився до слів:

- Воно й видно! Щоб ти, Мироне, розумів - шофером служив при німцях у Рівному. Сам звідти родом. А до того - учився у Львові. Ще як совети прийшли, оголосили тоді: мовляв, амба польському пануванню. Всякий українець віднині може здобути освіту. Ну, подався. Потім німці прийшли, і недовчився. Якось вибрався зі Львова назад, мав добрих знайомих, допомогли, пристроїли до машини.

- Та пощо мені все це знати? Теж сповідальника знайшов.

- Не сповідаюсь, ти! - Степан легенько тицьнув Чотаря кулаком у бік. - Розказую, що схожі ми. Ти бачити цього не хочеш.

- Чим подібні?

- Бо ти, братику, напевне теж за німців хребта гнув. Інакше пішов би до лісу, з нашими хлопцями. Але ж кортіло пересидіти війну, і не зиркай на мене, бо я такий самий. Тільки бублика крутив, возив різні газети та книжечки з тамтої друкарні. Ти за що тримався?

- Артіль мали, - неохоче, аби лиш відчепився, промовив Мирон. - Тато, дядько, я.

- Справна артіль, - реготнув Цвяшко. - Так собі бачу, горбатилися обое, хто як міг, і не визнали таких, як ми, особами, котрі скоїли злочини проти червоних за німецької окупації. Тобі скільки?

- Ти про що?

- Років.

- А. Ну, двадцять п'ять.

- Маю на два роки більше. Як думаєш, чому ось тільки нас із тобою вирішили відправити захищати їхню батьківщину? Бо тут, у тилу, не було кому працювати. Німці, братику, так само не всіх гамузом вивозили в телячих вагонах до рейху. Хтось має тут теж чорну та взагалі іншу роботу за них робити. Москалі не дурніші.

Мирон мовчав. Зараз новий приятель озвучив думки, які раніше відвідували його голову. Ніби читаючи їх, Цвяшко знову штурхнув його в бік.

- Далі слухай. Мені, чоловіче, потім мозок трошки вправили. Коли ось думав - пронесе, забули про мене, відсиджуся. Дулю з маком, не вийшло нічого.

Чотар стиснув зуби. Зараз це говорив не новий знайомий, а його власний внутрішній голос. Те, що мучило й пригнічувало весь цей час, вирвалося назовні, утілюючись у побитого солдатами майже ровесника. Тим часом Степан, помітно захопившись, вів далі:

- У місті все ж таки вирішив не миготіти. Чуйка. Перебрався до родичів на село, тут недалеко. Зате від міста, де військкомат їхній, подалі. У селі, значить, пристроїли до діла. Робочі руки завжди потрібні. А по селах різне говорили. То тут, то там листівки. Заклики вступати до повстанської армії, аби зривати мобілізацію советам. Моя рідня від того всього старалася триматися далі, війну тихо пережити. Ну, я ж почав головою думати.

- І надумав податися до лісу?

- Та не встиг - гульк, знайшли. В облаву потрапив.

- Оточили село, ходили по хатах, - кивнув Мирон. - Та сама історія.

- Бач, казав я - схожі ми. Але я трошки більше зрозумів, уже не ображайся. Тому й тікав.

- Більше?

- Не перепитуй, далі слухай. Чув про якусь там фільтрацію? Я тобі скажу, що це таке. Дотепер ми з тобою, як і всі інші тут, були потрібні, щоб виконувати різні відбудовчі роботи. Дорожні, будівельні, таке. Пайок, картки, аби штани притримати. Так чи ні?

- Та все так, не тягни kota за хвіст. До чого ведеш?

- Хочу, братику, аби дійшло до тебе, чому нас зараз загребли, а весь цей час не чіпали, лиш тримали на олівці. - Улаштовуючись зручніше, Цвяшко легенько застогнав, зачепивши якесь побите місце. - Я радіо слухаю, висіло біля сільради на стовпі. Не тільки радіо, люди ж лише про війну й говорять. Так на фронті, чоловіче, почався активний наступ. Москалі людей не жаліють, а наших людей - тим більше. Гарматне м'ясо їм потрібне, і ми з тобою тут ох як підходимо. Є в мене дуже велика підозра: визначають тут усіх як нелояльних до радянської влади. Але не арештують, давно б це зробили. На вищу міру соціального захисту, як тут кажуть, ми з тобою своєю працею на німців не заробили. Зате честь першими піти в атаку й героїськи полягти - наша.

- Я чув щось про регулярну армію, запасні полки...

– Та куди тебе в запасний полк! – укотре сплюнув Степан, уже зовсім пожвавившись, ніби не його товкли на плацу якихось дві години тому. – Нас звідси гнатимуть убивати! Чи німці стрілятимуть у груди, чи москалі – у спини, щоб бігли скорше та горлали голосніше! Ось як зрослося все в мене тут, – палець торкнувся середини лоба, – тоді вирішив тікати.

– Далеко не забіг.

– Бо ви всі сидите смирно!

– Знайшовся один бунтівник! Бачили таких!

– Нічого ти, Мироне, ще не бачив. Ну тебе, не хочеш мене чути. Я думав... А!

Махнувши рукою з таким виглядом, ніби поставив на всьому довкола хрест, Цвяшко підвівся, крекчучи й стогнучи, мов старий дід, і пошкандибав у протилежний бік корівника.

Жінки прийшли по обіді.

Їх було не менше від десяти, трималися гуртом, а одна навіть привела із собою двійко дітей, старшого хлопця й меншу дівчинку. Зі свого місця Чотар не міг до пуття розгледіти прибулих і не мав наміру йти ближче до колючої огорожі. Але більшість чоловіків на чийсь окрик: «Гляньте, ідуть!» – посунули в той бік, не зважаючи на вигуки вартових. Тож Мирон скоро опинися позад усіх, за спинами. Боковим поглядом узднів неподалік Цвяшка – той також не квапився, і, здавалося, знав чи принаймні відчував, що відбувається й чим має скінчитися. Чотар так само не чекав нічого доброго. Та не міг збагнути, з чого тішиться Степан – а новий знайомий втіху майже не приховував.

– СТОЯТИ! НАЗАД!

Це горлали солдати, розтягнувшись уздовж огорожі з автоматами напереваги. Дула наїжачили на чоловічий гурт, але мобілізовані тільки стилили ходу, не припинивши руху. Чоловіки йшли на автомати мовчки, ніби збиралися своєю масою змести їх, а потім – огорожу. Команди не було – один із солдатів звів зброю, давши довгу чергу поверх голів.

З пострілом злилися жіночі крики. Діти кинулися до матері, та не ховалися за неї – роки війни привчили боятися стрілянини, та заразом зробили її частиною життя. Мирон судомно стиснув кулаки, та все одно лишився на місці.

Кілька з тих, хто йшов попереду, впали навколішки, решта вклякла, усвідомивши: стрілятимуть на ураження, майже впритул, і ніхто не відповідатиме. Аж тоді люди зупинилися, перетворившись із рішучого гурту на розгублену юрбу.

- Назад! - повторив тепер уже старшина, вийшовши наперед та вимахуючи пістолетом. - Жити набридло? Подуріли зовсім! Спроба втечі - розстріл на місці!

- А куди тікати?

Від гурту відокремився високий, коротко обстрижений чоловік у брудній шинелі. Говорив голосно, його почули навіть по той бік огорожі, тому налякані зойки відразу стихли. Старшина, не чекаючи нічого подібного, опустил пістолет, жестом звелів солдатам також забрати зброю.

- Ти що сказав? Хто такий? - гаркнув на зухвальця.

- Антонюк мое прізвище. Яків. - І, помовчавши, додав уже не так твердо: - Рахівник.

- Значить, грамотний. - Старшина сплюнув собі під ноги. - Коли так, Антонюк, скажи всім тут: треба сидіти, де посадили, і чекати, поки завтра вас поведуть далі. Там отримаєте новий наказ.

- Нам ніхто не має права наказувати.

Чотар відчув на собі погляд Цвяшка. Зиркнув на нього - Степан криво посміхнувся й для чогось підморгнув. Потім кивнув уперед, закликаючи стежити за розвитком подій. А старшина тим часом заляк, немов отримав раптовий удар чимось сильним по голові. Перетравив почуте й нарешті промовив:

- У мене наказ таких, як ти, розумнику, не чіпати. Бо не можна налаштовувати проти влади громадян, на яких влада повинна спиратися. Тільки ж я порушу наказ, і нічого мені за це не буде.

- Підстава?

- Га?

- Питаюся - на якій підставі ви порушите наказ. Самі ж чули, ось перед вами старший сказав - ми ще не присягнули. Тому, згідно із законом, поки вважаємося цивільними. Нічого такого проти влади жоден із нас не говорив і тим більше - не робив. Бо таких знають, і забирають не у ваше військо. Значить, якщо ми не заарештовані, наказам можемо не коритися.

Поки Антонюк говорив, старшина поволі отямився. Пістолет не заховав, але почав ним гратися, крутячи й злегка підкидаючи в руці. Коли Яків замовк, старшина гмикнув, знову сплюнув, тепер уже - у бік невдоволеного.

- Ти, мужик, не розумний. Помилився я. Ти - дурило. І всім тут показуеш дурний приклад. Хіба забув - війна! А я на території збірного пункту представляю твою законну владу. Це значить, Яків Антонюк, я тебе, як військовий і представник влади, можу розстріляти, навіть якби ти був без ноги й тебе б не брали в армію. Причин - мільйон.

- Капітан перед вами говорив...

– Мовчати! – перервав старшина. – Не капітан, а товариш капітан! І мало що й кому він говорив! Де ти тут капітана бачиш? Його не буде, усі питання до мене! А я тобі все сказав! Тебе, – він тицьнув на Якова дулом, – і будь-кого хто завгодно може розстріляти за найменшу непокору! Хіба ти не зрозумів досі: під час війни непокора владі прирівнюється до зради? Коли ти вже таке теля, то я ось усе розтовк. І тобі, і всім іншим. Питання!

Над головами зависла тиша.

– Я тутешній, – промовив Антонюк глухо. – Он там моя жінка з дітьми. І то все жінки з нашого села. Вони істи принесли. Де тут порушення? Хіба не можуть передати?

Старшина озирнувся на мовчазний жіночий гурт, наче ось щойно побачив, потому повернувся назад, кркнув:

– Чому – не можуть? Можуть. Але не положено.

Гордий із самого себе, він розвернувся до жінок усім корпусом. Автоматники розступилися, ніби так його було гірше видно. Заховавши пістолет у кобуру, старшина повторив, тепер уже для інших глядачів:

– Чули все? Не положено. Ідіть по хатах. І дітвору сюди більше тягати не треба.

У жіночому гурті мов бджоли загули.

– Права не маєте! – вигукнула одна з жіночок. – Вони не арештовані!

– Та навіть арештованим побачення дозволяють і передачі, хіба забула! – пролунало у відповідь.

– У москалі забрили. То, вважай, арештували, – додав хтось із гурту.

– Уляно, пощо дітей привела! Забирай геть! – крикнув Антонюк.

Дружина не послухала. Навпаки – рішуче вивела їх поперед себе, хлопчиків тицьнула в руки невеличкий клумак, а коли заговорила, голос задзвенів:

– Ми нічого поганого не хочемо! Поісти принесли людям! Навіть німаки пускали нас полонених годувати! І ми всіх годували! Ваших, червоних, так само, і ляхів теж! А ті ж нас тут різали й убивали!

– Уляно!

На його вигук жінка знову не звернула увагу, далі вела своє:

– Бабів боїтеся – діток пустіть! Хай вони все передадуть! Ми тут постоїмо! Чи ви з дітьми будете воювати? Уже скоро рік ячите нам про справедливу владу! Де вона, де?! Ходіть усі!

Махнувши рукою, Уляна закликала жінок ступити ближче до огорожі.

За мить через дріт летів перший клумак.

Автоматники відреагували на різкий рух, натиснувши на спуски. Спершу не витримав один, його в унісон підхопив зовсім молоденький, що стояв поруч. За ним стрельнули інші, але зі свого місця Чотар бачив чітко: саме молодий солдатик не впорався, не підняв дуло, аби черги пішли вгору.

Хлопчик з клунком закричав і осів, завалюючись на бік.

Солдатик утупився в нього, опустив автомат, вирячив очі.

- УБИ-И-И-И... - усі жіночі голоси злилися в один, до нього домішався дитячий плач.

- Гадюка! - заревів Антонюк, сіпнувся на солдатика, та інший, котрий поруч, старший і досвідченіший, збив чоловіка прикладом. Коли той упав, ударив згори. Раз, два, більше не встиг - Якова спритно оточили, прикрили від ударів.

Старшина знову висмикнув пістолет із кобури, пальнув у повітря, рывкнув:

- Стояти! Відставити! Забрали зброю, вашу матір! Подуріли!

Чомусь подіяло - жінки стихли, відступили далі, тільки Уляна сиділа біля підстреленого хлопчика, поклавши синову голову собі на коліна, а донька поруч сіпала маму за лікоть, тихенько підвиваючи.

- Бачите, до чого довели! Якого хера полізли! Сидіть собі тихо! - розходився старшина, далі видавши, як на Чотаря, зовсім уже дурне: - Хіба тут голодом морять? Дурні ви баби! Шкоди тільки наробили! - І відразу, без переходу, ступив до солдатика, затопив у пику: - Не бачиш, куди смалиш? Мене під трибунал підводиш? Ти сам туди підеш, рачки полізеш!

- Товаришу старшина...

- Мовчати! - Від безсилої люті той тупнув ногою, розбризкуючи багнюку. - Забрали б уже вас усіх звідси швидше! Ненавиджу, як набридли, осточортіли, остогиділи хохли!

- Уляно! - знову вигукнув Антонюк, хоч його негайно затюкали.

- Яшко, живий! - озвалася Уляна. - Дихає, Яшко!

На старшину новина подіяла так, ніби другим сильним ударом його привели до тями. Забувши про солдатика, він стрепенувся, крутнувся на каблуку, ступив до огорожі майже впритул.

- Везе ж тобі, бабо! Усім тут пощастило. Не лізь, куди не треба. Чула, мужик сказав - дітей бережи. А ти?

Уляна підвела голову. Далі сиділа, пестила рукою сина, який уже отямився від шоку й розплющив очі, тихенько стогнучи. Дивлячись прямо на старшину, розділена з ним колючим дротом, сказала, мов плюнула:

– Ненавиджу.

Прозвучало, як минулого разу, голосно й дзвінко. Чотареві навіть здалося – луна пішла.

Клацнули автоматні затвори.

Хтось із жіночого гурту знову зойкнув.

Старшина вкотре сплюнув, копнув клумак, що валявся поруч, махнув рукою:

– Та горіть ви всі вогнем! От же ж блядство! Чорт із вами, баби, підходьте по черзі. Ви, – глянув на автоматників, – стали в ряд, зробили коридор. Отуди, між вами, хай кидають. А ви, – розвернувся до мобілізованих, – так само по одному підходьте й беріть свою шамовку. І все, більше ніхто ні з ким не говорить. Виконуйте!

Поки вартові ставали у два ряди, старшина, згадавши щось, тицьнув у ще осоловілого солдата:

– Ти.

– Так точно, товаришу старшина! – виструнчився той.

– Що «так точно»? Прізвище твоє забув.

– Рядовий Яблочков!

– Як?

Це справді прозвучало кумедно.

– Яблочков, – повторив солдатик, для чогось додавши зовсім не за уставом:

– Ваня.

Старшина похитав головою, поклав пістолет, застібнув кобуру.

– Ось що, Ваня Яблочков. Біжи бігом ось до жінки. Дай індивідуальний пакет, хай малого перев'яже. Сам звідки?

– Рязанський. – І тут же, з погано прихованою гордістю, додав: – Село Константиново, чули?

– Хріна мені про кожне село чуť?

– Так у нас же в селі Єсенін народився!

– Куркульський співець ваш Єсенін. Нам політрук казав, – відмахнувся старшина, але обстановка від цього вже відчутно розрядилася. – А ти, рязанський, коли із села, то даси коневі раду. Он там, біля будки, – кивок у бік нашвидкуруч зведеної караулки, – віз стоїть, запряжений. Сам пацана до фельдшера завезеш, потім доповіси.

– А мене не приб'ють? – ляпнув солдатик.

- Приб'ють - не доповіси, - зовсім уже по-простому, ніби переводячи подих після важкої роботи, сказав старшина.

І сплюнув, утративши враз інтерес до всього довкола.

Цвяшко знову підсів до Чотаря, коли табір поволі огорнули сутінки.

- Тримай картоху, - простягнув йому картоплину в кожухах, а коли Мирон узяв, видобув із кишені потовчене яйце, почав лупити.

- Ти так на все глядів, наче радів, - сказав Чотар. - Подобається?

- Еге. - Степан посміхнувся, та знову застогнав, торкнувшись вільною рукою пошкодженого рота. - Щось москалі ниньки добрі. Мене, бач, пожаліли. Дитину не добили, Яшко живим лишився. Бережуть.

- Оце тішить?

- Мене, Мироне, тут нічого не радує. - Він намалював рукою в повітрі неправильне коло. - Тому я й тікав не знати куди.

- Недалеко забіг.

- А тобі наче це до душі. Ну, що зловили мене й боки нам'яли.

- Дурило. - Чотар відкусив шматок картоплини.

- Ти сильно вумний, як вутка. - Цвяшко висипав біля себе яечні лушпайки, навернув зверху носом чобота землі. - Хоча... Може, і мудрий. Я тут чув, можуть завтра пропонувати записуватись у самооборону. Місцеву. Залізною на фронт не поженуть.

- «Яструбки»?

- Отож. Хочеш - давай.

- Мо', з тобою вдвох? До пари?

Степан куснув яйце непошкодженим краєм рота, обережно прожував, знову скривився. Мирон після короткої паузи шарпонував його за лікоть.

- А може - той? Завтра рано рвонемо?

Цвяшко закашлявся від несподіванки, ледь не вдавившись. Чотар постукав його по спині.

- Чого ти?

- Нічого. - Степан перевів подих.

- Злякався?

– Краще скажи, чого це раптом надумався. Сидів собі тихенько – і мов з дуба впав: гайда, мовляв, разом. Чому я маю тобі довіряти? Ти хто такий узагалі?

Мирон знітився. Це вже скидалося на допит – після повернення комуністів його викликали до районного управління НКВС. Навіть переночував у камері, де досвідчені люди заспокоїли: було б щось, відразу б забрали в область і говорили б інакше. А так для порядку допитували всіх без винятку, хто пережив німців і лишився живий, не примкнувши до жодного підпілля, хоч більшовицького, хоч повстанського, і не воюючи ані за червоних, ані за українських партизанів.

Та аж тепер Чотар мав зрозумілу для себе відповідь на подібні питання.

Ще рік тому можливо було лишатися нейтральним. Ані за тих, ані за сих, сам за себе, чим Мирон потайки пишався, хоч уголос намагався не говорити. Нині ж Степан Цвяшко, якого він до сьогодні знати не знав, заганяє в кут, пропонуючи зробити, нарешті, вибір.

– Підсів – значить, довіра є. А в мене тут родичі. Як удасться втекти – ім попаде. Але якщо не вдасться, уже за тиждень мені дадуть автомат. – Чотар стихив голос, від цього сказане звучало лиховісніше, немов тяжкий вирок. – І будемо ми, як оцей рязанський Ваня Яблочков. Тільки воно, бач, дурне. Тисне на гашетку й не думає. А ти маєш думати, як не крути. Цей без наказу пальнув, з переляку. Тобі накажуть стріляти в жінок і дітей. Перед цим присягу складеш. Ну, що робитимеш?

– Ішов би ти в дупу, – видихнув Цвяшко. – Без тебе знаю. Але й тікати сам.

– Я піду, куди скажеш. Тільки ти, Степане, уже там. І всі, кого тут зібрали.

– Давно змикитив?

– Так казав же – недавно. Аби раніше склав, що до чого, давно б у ліс подався. Та й тепер не пізно.

Чотар, швидко роззирнувшись навсібіч, повернувся до Цвяшка, видихнув у лице, заводячись:

– Хочеш іще? Питав мене, у чому річ? Я тобі скажу. Навіть не в родичах. У багатьох, хто по лісах ховається та із советами воє, рідні живуть собі, й не чіпає їх ніхто. Хай до часу. Тільки ж усіх однаково не вивезуть звідси. Ну не буває такого! Знаю, куди йти, кого шукати, до кого постукати, аби заховали. Далі – що? Сидіти в криївці, у підвалі, без сонячного світла – скільки? Місяць, рік, два? До кінця життя? Ті, хто нас ховатимуть, ризикують більше, ніж родичі.

– То ти інших жалієш? А може, отак прикриваєшся? Ну, як хочеш. Інший варіант ти вже знаєш: станеш виконувати накази. Чи у своїх стріляти, чи на німецькі кулемети «за родіну, за Сталіна». – Поклавши до рота останній шматок яйця, Степан повільно прожував, знову торкнувся побитого місця. –

Ніхто тобі не каже, що треба сидіти, мов шур чи кріт. Я давно готовий шукати лісових, хай зброю дають. І шукав би сам, аби знав тут, у цих місцях, когось. Незнайомих люди по селах бояться, та й по містах так само. Ще свої ж придушуть, про всяк випадок. Від гріха, раптом провокатор. – Випаливши все одним духом, він замовк, ніби сам уже був не радий сказаному, відтак подумав, додав: – Тому й шукаю, з ким завтра тікати. Бач, ти ніби думки вмієш читати.

– Хтозна. Може, і вмію. Раніше чого не шукав?

– Кажу ж – думав, комусь приклад покажу. Нас більше стане. Там уже, як відірвемося, усі й розберемося.

– Дурний план.

– Тепер маю кращий. Я ж не заспокоюся, Мироне. Або втечу, або застрелять. Та й ти після того, що тут було сьогодні, теж, бачу, передумав іти в москалі.

– Усяке бачив.

– І я. Але мудро сказав – бачив. Знаєш, збоку дивитись, поки тебе все це не гребе, воно зручно й цікаво навіть.

– Нічого цікавого.

– Еге. Крім того, братику, що все це відбувається не з тобою. Ніби.

– Отож, – зітхнув Чотар. – Ніби. Тому й кажу – тікаймо разом. Не підведу.

Умовляти далі не треба. Відчув, що вже готовий, а Степанові це немов передалося.

– Тоді зранку. – Він накрив Миронову руку своєю. – Раптом ще кого загітую. Та й нині в тих, хто зовсім сліпий, мали б уже баньки відкритися. Нічого: раніше, ніж треба, ніхто не помре.

Легенько стогнувши, Цвяшко відліпив спину від стіни корівника.

Чотар зупинив.

– Степане...

– Ов?

– Обережно балакай. Хтозна, що в кого в голові. Тут двоє з нашого села, один – із сусіднього. Так самі до військкоматів зголосилися.

– Буває.

– Уважай, кажу.

– Та без тебе знаю. Тобі ж повірив. Чи не можна?

- Треба.

Це Мирон промовив упевнено.

Їх підняли вдосвіта.

Світ довкола огортав ріденький, кольору ранкового молока туман. Він стелився низько, нічого й нікого не ховав, навпаки – підкреслював, робив чіткішим неповороткість, якусь приреченість вишикуваної двома рядами колони. Мобілізовані встигли доісти крихти, що лишилися від учорашньої передачі. Більше нічого не давали, старшина голосно пообіцяв гарячий суп і кашу з м'ясом уже в частині, наказав відчинити ворота.

Він очолив рух.

Вартові, котрі були з ними від учора, у цей час помінялися. На полуторці прибула свіжа зміна. Довелося чекати, поки військові здавали й приймали пост. А тоді взвод, який змінили, розташувався по обидва боки похмурої колони й нарешті, підкорючись команді, рушили.

Спершу старшина розважався, вимагаючи від мобілізованих карбувати крок, рухаючись стройовим і наголошуючи, що вже почав навчати завтрашніх воїнів військової науки. Та скоро, щойно розподільний пункт зник позаду, вкритий туманом, він припинив, дозволивши йти вільно. Мирон став ближче до хвоста колони, Степан прилаштувався посередині. Рязанський солдатик Яблочков опинився поруч. Ішов, дивлячись прямо перед собою, стискаючи взятий напереваги автомат і час від часу поправляючи ремінь, який сповзав із худого плеча – на ньому висіла шинель явно не за розміром. Зате збільшувала плечі, роблячи їх ширшими й тим самим додаючи рядовому поважності передусім у власних очах.

Звідси на Ковель колона йшла тією ж дорогою, що привели сюди. Треба вийти до основної траси, далі рухатися прямо. Вантажівок для мобілізованих не передбачили. Хоча, як пам'ятав Чотар, коли проводили облави по селах, спійманих саджали в криті кузови полуторок. Цвяшко вважав таку обставину дуже вдалою для втілення їхнього задуму. Не треба складного плану. Як ішли, не забули. Щойно порівнюються з лісом, діяти за сигналом і далі покладатися на себе.

За ніч, без особливого успіху намагаючись заснути, Мирон остаточно переконався в правильності прийнятого рішення. І погодився зі Степаном: щойно все почнеться, ні на кого не озиратися. Інакше – затримка, і це означає смерть. Помирати не хотілося. Вдала втеча не означала вірного порятунку від смерті. Але Цвяшко нарешті допоміг Чотареві зрозуміти те, від чого раніше він уперто відхрещувався: коли вже помирати, то за себе й за своє.

Колона завернула на битий шлях, пішла повз високий, порослий молодим лісом пагорб. На цей час від туману лишилися рідкі білі клапті, з-за смерекових та дубових верхівок визирнуло сонце, яке встає і заходить, не зважаючи на війну. Мирон примружився, і тут здалося – він так підморгує сонцю, а воно вітається у відповідь.

На коротку мить забув, де він є та до чого готується.

Проминули пагорб, з протилежного боку відкрився густий ряд дерев.

Степан не попередив нікого – рвучко, стрибком кинувся на Яблочкова, навмисне збиваючи з ніг і, не зупиняючись, широкими стрибками, так, ніби не його менше доби тому побили, помчав під захист лісу.

Чого хотів – домігся: першої миті ніхто нічого не зрозумів.

Окрім тих, хто знав та готувався. Мирон набрав повні груди повітря, ще не остаточно знайшовши в собі кураж. Може, чекав би ще, подумки рахуючи до десяти, тоді – знову до десяти. Але від голови колони вже відділився Яків Антонюк, рвонувши в протилежний бік, відразу намагаючись пірнути за пагорб, зникнути там, і Чотар, нагнувши голову, теж побіг, відштовхнувшись для певності від землі, немов стрибав із горбика в ставок, як у дитинстві.

– Куди! – загорлав старшина десь попереду.

Навперейми Чотареві вже спішив автоматник, готуючись стріляти на ходу, та його звалили двоє, теж наважившись ризикнути. Гримнув пістолетний постріл – це старшина оговтався, палив, як вимагає устав, спершу в повітря. Але частина колони вже розсипалася, хоч інші, замалим не половина, завмерли на місці, розгублено озираючись, та втікачів не наслідуючи.

Мирон озирнувся востаннє, тоді прискорився. Уже петляючи між стовбурами, почув тріскотіння автоматів, змішане з матом, затим – крики тих, кого черги дістали. Кулі свиснули й у нього над головою. Не зупиняючись, Чотар на повному ходу протаранив густі чагарі, перечепився ногою об підступний корінь, упав, сильно забившись. Здалося першої миті – усе, убитий, та враз поруч, над головою, почув різке:

– Уставай! Бігом!

Перевернувшись на спину, розгледів над собою Цвяшка, схопився за його простягнуту руку. Ривком піднявши його, Степан, не криючись, застогнав:

– Ребра... Дідько...

– Ти...

Чотар не договорив – ззаду знову затріщали автомати.

– Я! – гаркнув Цвяшко. – Бігом, кажу! Не зупиняйся!

Де взялися сили, Мирон не знав. Та припустив уперед, заглиблюючись у ліс, так скоро, що Степан відстав. Озирнувшись, щоб почекати, Чотар побачив – товариш махає рукою, наказуючи не зупинятися. Далі біг, скільки було сил, утративши відчуття часу. Лише ліс миготів перед очима, та сонце то пірнало за верхівки, то виринали.

Нарешті, вискочивши на якусь галявину, не встояв на ногах – упав із розмаху на прілу траву, з-під якої де-не-де вже пробивалася дрібна зелень. Віддихався, перевернувся на спину, чомусь зовсім недоречно усвідомивши: вибір зроблено, назад дороги нема, і хай як хотів до останнього жити й не ховатися, однаково не вийшло.

Поруч затрішало, повалився Цвяшко, кинув на видиху:

– Усе!

– Ти вчора думав – усе.

– Забув? Сам біг! Тепер бач, як пішло! У різні боки! Поки всіх ловитимуть, ми прорвемося.

– Нас не ловитимуть?

– Кажу – усіх. Тільки ми перші. Відірвалися. Хіба облава, ліс прочешуть. Та нема в москалів зараз стільки людей. Поки розберуться...

До Мирона почало доходити: а простий план, схоже, таки вдається. Сівши, він потер забите плече. Степан далі лежав, дивлячись у небо.

– Нас не зловлять.

– Чому?

– Бо мене вчора злапали. Бомба, як кажуть, двічі в одну воронку не падає.

Аргумент сумнівний. Проте Чотар промовчав, остаточно віддихуючись.

– Далі як?

– Я тебе маю питати.

– Мене?

Цвяшко теж сів, потім – поволі звівся на рівні, глипнув на Мирона згори:

– Ти тутешній. Сам казав – знаєш, до кого постукати. Я тут, поки мене тягали, чув краєм вуха про Східняка. Знаєш такого?

Чотар справді чув про командира з таким псевдо.

– Особисто ні. Він то тут, то там.

– Його б знайти.

– Саме його?

– Чи когось іншого. Я, братику, у погребі сидіти не хочу. В мене, знаєш, за цей час до советів багато чого назбиралося. То як, заведеш?

Мирон теж підвівся.

– Та спершу подалі звідси. Досидимо до темряви, я тим часом розтумкаю, де ми є. Як ніч упаде, спробуємо вийти, є кілометрів за десять на схід один хутір...

4

Луцьк, вулиця Ягеллонська – Гнідава[6 – Ягеллонська – центральна вулиця Луцька, від 1939 року перейменована на вулицю імені Сталіна. Стара назва поверталася під час німецької окупації, з приходом радянської влади повернули їй «актуальну» назву. На момент дії роману неофіційно називалася Ягеллонською. Тепер – імені Лесі Українки. Гнідава – на момент оповіді село в південній частині Луцька, частина якого приєднана до міста. Тепер – житловий район.]

Чоловік любив її, хотів від неї дітей.

Мабуть.

Вона намагалася в це вірити, переконувала себе в тому. Часом реальність їхніх стосунків із Федором усіляко заперечувала подібні переконання. Але, доходячи до краю, Клавдія Полиніна завжди мала в загашнику останній, залізний аргумент, об який розбивалися всі сумніви.

Аби так не було, муж не пробачив би її.

Раніше він навіть не думав про те, щоб забрати дружину із собою до місця служби. Хоча коли п'ять років тому, навесні, незабаром після завершення фінської кампанії[7 – Радянсько-фінська війна (30 листопада 1939 – 13 березня 1940), акт збройної агресії СРСР проти Фінляндії. Викликана відмовою Фінляндії змінити власний державний кордон і передати СРСР військову базу Ханко в Карелії. У радянській пропаганді називалася «оборонною війною СРСР проти агресії буржуазної Фінляндії». Завершилася мирним договором після згоди Фінляндії віддати агресору частину своєї території.], тоді ще лейтенанта державної безпеки вперше відрядили до звільненого від поляків Львова[8 – Радянська пропаганда називала окупацію всієї Західної України у вересні 1939 року «звільненням братнього українського народу від польського панування».], Клавдії виповнилося двадцять п'ять і вона дуже хотіла побачити донедавна закритий для неї буржуазний світ. Мала надію, що Федора залишать там надовго й він, як інші офіцери, випише молоду дружину до себе. Та Полинін, який перед тим розміняв четвертий десяток, був категоричний:

– Москва – столиця. Чого в провінцію рвешся? Я сам без охоти іду, бо накази не обговорюються. Довго не затримаюсь, чекай.

Він мав рацію. Для Клави Буланової, корінної москвички, світ обмежувався рідним містом, лише влітку розширюючись до підмосковних околиць, де її родина винаймала дачі. Ще школяркою тричі була в Ленінграді, і такого уявлення про довкілля дівчині цілком вистачало. Проте в західному

напрямку все одно тягнуло, але передусім – щоб на власні очі побачити, як її країна та її армія встановлює справедливий лад на звільнених від буржуазної Польщі територіях.

У вересневі дні тридцять дев'ятого вони лише чотири місяці, як побралися. Клавдія прокидалася без будильника раніше за чоловіка, щоб зібрати його на службу, і за сніданком Федір гордо читав їй «Красную звезду» з повідомленнями ТАРС, де публікували слова Гітлера, тоді ще – друга Радянського Союзу, сказані в Данцигу[9 – 19 вересня 1939 року.]. Не знаючи, що за два роки той порушить усі мирні угоди, вона піддакувала, коли Полинін цитував німецького вождя: мовляв, він кілька останніх місяців попереджав польського посла в Берліні, що Німеччина змушена буде діяти рішуче, якщо Польща не припинить лінію політичних, економічних і митних репресій. Вона щиро переймалася долею німців, які двадцять років тому лишилися на польській території. І палко вітала повідомлення про перехід Червоної армії в наступ з метою звільнити від польського гноблення населення Західної України й Західної Білорусії[10 – 17 вересня 1939 року Народний комісар закордонних справ СРСР Молотов вручив польському послу Гржибовському ноту, якою Польщу повідомляли про початок радянського військового вторгнення з метою захистити «братніх українців та білорусів».].

– Ми змушені задіяти армію. Наша задача номер один – навести в колишній Польщі порядок, – пояснював тоді Полинін таким тоном, ніби виступав на партійних зборах чи проводив політінформацію. – Розумієш, Клаво, поляки не змогли за весь цей час показати себе повноцінною державою. Ну не вийшло в них, бо в панів ніколи не виходить. Демократія завжди сильніша, і настане час – ми ще й фінам це доведемо. Є така думка, тільки це військова таємниця, – поправлявся відразу, і Клавдія мліла, усвідомлюючи власну причетність до чогось секретного й водночас державного, важливого, без перебільшення – етапного. – Аби так не було, Польща протрималася б більше, ніж два тижні. Пшик!

Він робив губами кумедний звук, немов випускаючи дим. Ця манера неабияк розважала Клавдію. Перетворюючи її чоловіка зі страшного, як вважалося, співробітника органів державної безпеки на милого, домашнього, затишного Федю – справжнього тут, із нею, коли ніхто не бачить, бо служба вимагає від Полиніна триматися суворо й виявляти прихованих ворогів.

Він тоді так і не взяв молоду дружину із собою, вперше і не востаннє в довоєнні роки залишивши вдома саму. На щастя, щоразу не надовго, зазвичай на два-три місяці, хоча були й короткі відпустки. У такі дні, відзвітувавши начальству, Полинін завжди викроював для Клавдії день, а то й два, які вони проводили разом. Федору якимось незрозумілим їй способом удавалося діставати дозвіл на службове авто. Якщо було літо, вибиралися за місто, купалися, каталися на човні, він вправно веслував і завжди примудрявся так ударити веслом по воді, аби оббризкати її – ніби ненавмисне.

Клавдія закохалася в того, хто її захистить. Уважала Федора Полиніна тим лицарем без страху та докору, на яких тримається безпека держави, у якій вона виростала. У Москві вона народилася, дитяча пам'ять зберегла картини розрухи й голоду тих часів, коли більшовики тільки намагалися зберегти

захоплену владу, а містом гуляли чутки про людожерів, що полюють на маленьких дітей.

Батькові пощастило – працював у друкарні. Її працівники мали непогані як на той час пайки. Але мама однаково вирішила краще не шукати поки служби, воліючи від гріха подалі тримати трирічну Клаву вдома. Тож потім, багато пізніше, познайомившись на інститутському балу з блискучим молодшим лейтенантом держбезпеки, побачила в ньому того, із ким почуватиметься в безпеці.

Тато на той час десять років, як помер – надихався свинцевими випарами в друкарні, це зруйнувало його ізсередини. Мама сумно хитала головою, тримаючи себе так, ніби знала більше, ніж хотіла чи могла сказати. Проте від шлюбу не відмовляла, тим більше, що Полинину надали службове житло – окрему квартиру в старому купецькому будинку на Ординці. Коли молодята заіхали туди, Клавдія на початках кілька разів ловила на собі недружні погляди нових сусідів, здебільшого старших жінок. Краєм вуха чула, нібито перед ними там жила родина інженера, який виявився японським шпигуном, передавав ворогу секретні проектні розробки й листувався зі зрадником Люшковим, котрий з Японії готував замах на товариша Сталіна в Мацесті[11 – Люшков, Генріх Самійлович (1900–1945), народився в Одесі, з 1917 року – член РСДРП(б), потім – політрук, від початку 1930-х – таємний агент НКВС, займався промисловим шпигунством. 1938 року під час «великих чисток», уже будучи комісаром держбезпеки, здався японцям. У січні 1939 року Люшкову приписали організацію замаху на Сталіна в санаторії в Мацесті. Його нібито мали вчинити білогвардійські диверсанти, пробравшись до ванної кімнати санаторію водостоком.]

Попри це, Клавдія Полиніна не сушила собі голову й не переймалася сумним. Вона змирилася з чоловіковими відрядженнями й не зважала на те, що коло повсякденного спілкування не виходило далеко за межі дружин і подруг його товаришів по службі. Щиро вважала тих, хто косо дивиться на працівників НКВС, або надміру переляканими, або прихованими ворогами. І вже справді не хотіла нікуди їхати з Москви, бо чого шукати добра від добра.

Ілюзії розвіялися за кілька найдовших і найстрашніших, як думала Клавдія тепер, днів у її житті.

Перша воєнна осінь.

Жовтень сорок першого.

Тут, у Луцьку, вона чомусь частіше згадувала, як ранком побачила у своєму дворі те, чого не могла уявити в страшних снах: ті самі сусіди, котрі змирилися й навіть почали ввічливо всміхатися, викидали з вікон портрети Сталіна. Горіли червоні томики його праць, поруч зносили книжки з витисненими портретами Леніна й Карла Маркса на цупких, здавалося, – вічних обкладинках. Першим бажанням було негайно дзвонити в міліцію або гукати найближчий військовий патруль, щоб наруга припинилася, а ворогів заарештували. Та, зустрівшись із багатьма парами очей, які випромінювали водночас ненависть і торжество хай маленької, але перемоги, Клавдія позадкувала, для чогось кивнула і, ненавидячи сама себе, дружину офіцера, за слабкодухість, квапливо вибігла на вулицю.

Тут був справжній кінець світу.

Уже забувши, що збиралася до мами, Клавдія цілий день, до ранніх жовтневих сутінок, ходила Москвою, то тут, то там натикаючись на видовища мародерства – чоловіки та жінки тягнули із залишених крамниць усе, що можна було забрати, а там, де нічого не було, просто били вікна й зносили двері. Повз неї в бік Володимирського тракту, Рязанського та Єгоріївського шосе рухалися вантажівки та службові ЗІСи. Це була масова, хаотична втеча, і втручання військових вона бачила лише раз – коли шлях одному такому легковику раптом перекрив натовп п'яних робітників.

З салону витягали чоловіка в цивільному, який репетував та погрожував усіх розстріляти, а його жінка, у хутрі, притискаючи до себе іншу шубу, дорогу, каракулеву, відбивалася ногами, аж злетіли туфлі. Її витягнули, забрали шубу, почали волочити за ноги кудись у найближчий двір – і аж тоді нагодилися солдати. Клавдія боялася, що погромники помітять її, після чого вона повторить долю цієї дами. Та бігти не могла, раптом віднялися ноги, тож притиснулася до стіни й затамувала дихання.

Патрульні в людей не стріляли – лише кілька пострілів у повітря. Мабуть, самі не хотіли ризикувати, бо, як устигла пересвідчитися Клавдія, вулиця правила бал у раптово спорожнілій Москві. Влади не було, а вулиця встановлювала власні закони. Відбити втікачів удалося, хоч їхній скарб військові мовчки дозволили забрати. Чоловіка це влаштувало, він силоміць заштовхнув дружину, вже без хутра, у порваній сукні, назад у салон і рвонув уперед.

Ту ніч Клавдія не спала, боячись, як би не почали ломитися у двері. Наступного дня переконалася: страхи мали під собою підстави. Дійшовши таки до приятельки, яка мешкала недалеко, почула від неї: мовляв, уночі вбито двох офіцерських дружин, причому одна була заміжня за вищим чином НКВС. Люди палять документи, а в перукарні, які ще дивом працюють, не пробитися: жінки роблять зачіски, черги стоять на тротуарах, наче за хлібом.

– У багатьох розв'язалися язики, Клаво. – Подруга говорила на диво спокійно. – Кажуть, німці вже в Хімках, не сьогодні – завтра будуть тут. Боятися їх не треба, бо страшніше, ніж у тридцять сьомому, вже не буде.

– Що ти таке плетеш! – шикала на неї Клавдія, та приятелька відмахувалася:

– Сама подумай. Розплющ очі. Чим, по-твоєму, займався твій чоловік або мій? Нехай він тоді ще в органах не служив, бо мій так само. Але ж ім тоді місця розчистили. Ти забула, як «Правда» друкувала смертні вирoki? Переживемо.

– Гітлера? – Клавдія робила круглі очі.

– Так он Париж переживає. Москва теж вистоїть.

Вона не хотіла це слухати, навіть не витримувала – затуляла вуха. Не допомагало. Реальність стрімко вторгалася, руйнуючи за короткий час усе, у що Клавдія вірила та до чого звикла. З чоловіком не було жодного

зв'язку – Полинін служив десь в особовому відділі, за його ж словами, наводив порядки на фронтах, борючись із дезертирством та іншою зрадою. І в ті моторошні дні зради не бракувало в самій Москві, але Федір дав про себе знати вже в листопаді. Та навіть не маючи поняття, де чоловік і чи живий, їй не стріляло в голову втекти разом з усіма. Хоча б через те, що на іншому, новому місці себе просто не уявляла.

Тепер доводиться приживатися в Луцьку.

А тоді, чотири роки тому, в жовтні, коли Полинін був невідомо де, Клавдія не знала, що робити, поруч якось так сам по собі з'явився той лейтенант медичної служби.

За два наступних роки було ще трое, теж офіцери.

Майор Полинін знав лише про останнього.

Дружині пробачив.

Його за якийсь час арештували.

Федір повідомив про це спокійно. Пояснив – менше базікати треба, на війні довгий язик прирівнюється до зради. Може, розжалували і в штрафбат запроторили.

Могли й у табір.

Чи – вища міра.

А потім Полинін заговорив з Клавдією про дитину.

– Вам подобається тут?

Капітан Нечаєв знизав плечима.

– Ваш чоловік, Клавдіє Артемівно...

– Скільки можна! Я не схожа на Артемівну!

Кажучи так, вона грішила проти істини. Дзеркало ясно показувало – свої тридцять їй не даси, щонайменше – під сорок. Але війна не молодила нікого. Ось, наприклад, Марту вважала ровесницею, а їй лише за двадцять перевалило...

– Знаєте, ви дружина мого начальника. Старшого за званням. Я не можу, не маю права на фамільярності.

– Як для не лише підлеглого, а й колеги мого чоловіка ви занадто... як би це сказати... Манірний.

– Тобто?

- Інтелігентний. - Клавдія всміхнулася.

- Хіба в нашій роботі не може бути, як ви сказали, інтелігентних людей?

- Чому. Можуть. Поки не почнуть цю роботу.

Вона віднедавна не боялася ступати на слизьке й навіть сама час від часу дозволяла собі провокувати чоловіка. Уже навчилася надавати кожній небезпечній за змістом фразі іншого, переважно нейтрального звучання.

- Даруйте, Клавдіє Ар..

- Клавдія.

- Так, Клавдіє. - Капітан пристав на її гру, якщо це, звісно, була гра. - Не зовсім вас розумію. Ви хочете сказати, що наша служба якось псує людей, котрі вважають себе порядними й інтелігентними?

- Зникає ілюзія білих рукавичок. Ну, хіба можна стояти на сторожі безпеки держави й при цьому не забруднити рук? І варто усвідомити: маєте справу не з тим брудом, від якого потім можна легко відмити руки.

- Я не такий наївний, яким ви мене бачите. Зрештою, бачив усякого й приймав, повірте мені, не дуже делікатні рішення.

- Чого ж, вірю, - зітхнула Клавдія. - Через те називати дружину старшого за званням на ім'я - не найбільший гріх нинішнього часу. Домовмося про це.

- Добре, - легко погодився Нечаєв. - Але в такому разі я - Андрій. Таке просте ім'я.

- Аби не бентежити нас обох, Андрію, то називатимемо одне одного на ім'я, коли ми отак, як зараз. Самі.

...Вони зустрілися випадково, біля замку Любарта. Квартиру Полинину виділили в центрі, в одному з уцілілих будинків на вулиці, яку тут за звичкою називали Ягеллонською. Дізнавшись від нових знайомих, що Марта живе десь у Гнідаві, подумала - у чорта на рогах. Та потім освоїлася й переконалася: дійти туди можна хвилин за двадцять, і піша прогулянка була прийнятною. Клавдія могла йти коротшим шляхом, та щоразу навмисне робила гак. Їй подобалося ходити саме тут, повз давні мури. Від холодного каменю віяло чимось справжнім, відчуттів вона не могла собі пояснити, а після кількох спроб уже й не хотіла.

Досить того, що міцна стіна додавала їй втраченої за роки війни впевненості будь у чому взагалі. Лише заради того не варто шкодувати, що переїхала з Москви в хай старовинне, не звичне окові, та все ж не близьке за духом, до того ж - виключно провінційне, як вона вперто вважала, місто. Та інакшого вибору все одно не мала.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, купив полную легальную версию (https://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=27447078&lfrom=362673004) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

notes

Примітки

1

Умовна демаркаційна лінія, запропонована міністром закордонних справ Великої Британії Джорджем Керзоном під час польсько-радянської війни 1920–1921 років як можливий кордон між більшовицькою Росією і щойно відновленою Другою Річчю Посполитою. Остаточно затверджена в статусі кордону між СРСР та Польщею в серпні 1945 року. (Тут і далі прим. авт.)

2

Лютий – березень 1944 року.

3

Докладніше про це – у першій частині трилогії, романі «Чорний ліс».

4

23 червня 1941 року органи НКВС розстріляли більшу частину в'язнів луцької тюрми, облаштованої на території колишнього Окольного замку. Розстрілювати наказали навіть тих, стосовно кого лише розпочали слідчі дії. Страчували переважно «політичних», засуджених за незначні кримінальні злочини напередодні відпустили. Загальна кількість жертв – 2000 осіб.

5

Ідеться про постанови ЦК ВКП(б) і ЦК ВКП(б)У, ухвалені на початку 1945 року, у яких ішлося про активізацію антиповстанської боротьби на всій території Західної України. На її виконання з 10 по 31 січня радянські військові підрозділи почали операцію, відому як перша «Велика блокада».

6

Ягеллонська – центральна вулиця Луцька, від 1939 року перейменована на вулицю імені Сталіна. Стара назва поверталася під час німецької окупації, з приходом радянської влади повернули й «актуальну» назву. На момент дії роману неофіційно називалася Ягеллонською. Тепер – імені Лесі Українки. Гнідава – на момент оповіді село в південній частині Луцька, частина якого приєднана до міста. Тепер – житловий район.

7

Радянсько-фінська війна (30 листопада 1939 – 13 березня 1940), акт збройної агресії СРСР проти Фінляндії. Викликана відмовою Фінляндії змінити власний державний кордон і передати СРСР військову базу Ханко в Карелії. У радянській пропаганді називалася «оборонною війною СРСР проти агресії буржуазної Фінляндії». Завершилася мирним договором після згоди Фінляндії віддати агресору частину своєї території.

8

Радянська пропаганда називала окупацію всієї Західної України у вересні 1939 року «звільненням братнього українського народу від польського панування».

9

19 вересня 1939 року.

10

17 вересня 1939 року Народний комісар закордонних справ СРСР Молотов вручив польському послу Гржибовському ноту, якою Польщу повідомляли про початок радянського військового вторгнення з метою захистити «братніх українців та білорусів».

11

Люшков, Генріх Самійлович (1900–1945), народився в Одесі, з 1917 року – член РСДРП(б), потім – політрук, від початку 1930-х – таємний агент НКВС, займався промисловим шпигунством. 1938 року під час «великих чисток», уже будучи комісаром держбезпеки, здався японцям. У січні 1939 року Люшкову приписали організацію замаху на Сталіна в санаторії в Мацесті. Його нібито мали вчинити білогвардійські диверсанти, пробравшись до ванної кімнати санаторію водостоком.